नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ साहित्य संघाचें मुखपत्र

युगवाणी

भाऊजी दप्तरी संदर्भ ग्रंथालय
36393
दाखल नोंद क्रमांक
दिनांक 10.2.94
4
विदर्भ साहित्य संघ नागपूर

या अंकांतील लेखक

* 'विरागी'
* म. द्रा. साठे, एम्. ए., एल्. टी.
* डॉ. य. खु. देशपांडे, डी. लिट्.
* प्रा. दिनेश द. माहूलकर, एम्. ए.
* व्यंकटेश वकील, बी. ए.
* गोविंदराव खाजगीवाले

•

संपादक

वा. ना. देशपांडे

विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर
ग्रंथ संपदा

१९४९] ★ [किंमत ८ आणे

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संपादकीय पत्रव्यवहाराचा पत्ता—
वामन नारायण देशपांडे
संपादक ‘ युगवाणी ’
टिळकवाडी, यवतमाळ (वऱ्हाड).

युगवाणी

व्यावसायिक पत्रव्यवहाराचा पत्ता
द. ना. ठाकूर,
महेश्वर प्रेस, मुधोळकर पेठ,
अमरावती (वऱ्हाड).

जानेवारी १९४९

अनुक्रमणिका

★

१	तो काळ ! (कविता)—‘ विरागी ’	३९१
२	साहित्यिक बहीण-भाऊ—म. दा. हातें, एम्. ए., एल्. टी.	३९४
३	पद्मनगर-ताम्रशासन—डॉ. य. खु. देशपांडे, एम्. ए., एल् एल् बी., डी. लिट्.	४०१
४	टी. एस्. ईलिअट—प्रा. दि. द. मादूस्कर, एम्. ए.	४०५
५	सुनमुख (एकांकिका)—व्यंकटेश वकील, बी. ए.	४०९
६	वैतालीय-विचार—गोविंदराव खाजगीवाले	४२३
७	संपादकीय	४२६
८	संघवार्ता	४२८

●

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

८

कालिदासकविकाल हाय ! तो कधीच गेला निघुनी
पंडितजन परि विवाद करिती तिथि संवत्सर गणुनी!
सर्वहि अब्दें लोटुनि गेलीं, पूर्ण वृत्त निस्तब्ध !
मिथ्या कोलाहल का ? पीडा गेली-किमपि न लब्ध !
हाय ! लोपल्या नारी पौरहि सकल तया कालाचे,
मालविका, निपुणिका, चतुरिका-लुप्त होइ दल्यांचें
वरमाळेची परडी स्वर्गी नेली कोणी हरुनी !
कालिदासकविकाल हाय ! तो कधीच गेला निघुनि!

९

वरांगना त्या सर्व जयांचें मीलन कधि नच घडतें,
चित्त परी तद्वियोगदुःखें व्याकुल मम हें बनतें !
तरी मना हो प्रबोध—तसले बकुल अजूनहि फुलती,
नारीमुखमधुसीकर त्यांना जरी आज नच मिळती.
फाल्गुनमासीं अलस शिथिल या रात्रिं अशोकच्छाये
तीच मधुरता मलयवायुची आजहि भोगाया ये
भिन्न दिशांमधि भिन्नरूप हें सांत्वन मजला मिळतें,
वरांगना त्या सर्व जयांचें मीलन जरि नच घडतें.

१०

मर्त्यलोकिं जे वर्तमान या क्षणीं विविध जन वसती,
कालिदासदृष्टीने कुणि ते विमूढ मुळिही नसती.
पायीं मोजे तेवि उपानह चढवुनि जाती झोकें,
बोलति भाषा विदेशीय ते अंगीकारुनि षोकें.
कालिदासकविकालीं जैसे तसेच आज कटाक्ष;
अपांगपातीं प्रणयिजनांच्या पहा पटे ती साक्ष
मरेल ना निपुणिका चतुरिकाशोकें कधी समज ती;
मर्त्यलोकिं या सर्व आज त्या विभिन्न नामें वसती.

११

नश्वर मीही या आनंदे गावें हिंडें नाचें,
कालिदास तो नाममात्र, मी आज सुदैवें वाचें.
स्वादगंध तत्कालाचा मी पावें अजि मृदुमंद;
अमुच्या कालाचा नच पावे महाकवी तो गंध
अस्मत्कालाच्या विदुषी ज्या विनोदिनी त्या रमणी,
तच्चित्रें नच महाकवीच्या दृष्ट कल्पनानयनीं.
प्रिये, तरुण तव नेत्रांचा मी प्रसाद याचीं वाचे,
कालिदास तो ठेवुनि मागें गावें हिंडें नाचें.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

साहित्यिक बहीणभाऊ

महादेव दामोदर साठे
एम्. ए., एल्. टी.

● कै. न. चिं. केळकर यांच्या कन्या डॉ. कमलाबाई देशपांडे व पुत्र रा. य. न केळकर या बहीणभावांचा सुंदर परिचय पुण्याचे संस्कृतपंडित रा. साठे यांनी या लेखांत करून दिला आहे.

★

या लेखांत वरील बहीण-भावाचा परिचय एकत्र देण्यांत कांही विशेष स्वारस्य आहे! आनुवंशिक गुण संक्रांत होतात की नाहीत व झाल्यास कोणते होतात, याविषयीं शास्त्रज्ञांत मोठा मतभेद आहे. पण कांही गुण अंशत: संक्रांत होतात, कांही पूर्णांशाने संक्रांत होतात, तर कांही स्वोपार्जित (Self acquired) मुळीच होत नाहीत, असा एकंदरींत 'आनुवंशिक शास्त्राचा' (Law of Heredity) निष्कर्ष आहे.

श्रीमति कमलाबाई देशपांडे व रा. यशवंतराव केळकर हीं दोघेंहि साहित्य-सम्राट कै. तात्यासाहेब केळकर यांचीं अपत्यें होत व उभयतांमध्ये आपल्या वडिलांचे 'साहित्यिक' गुण बऱ्याच अंशाने संक्रमित झाले आहेत, हें दोघांच्या साहित्य-निर्मितीवरून दिसून येईल. केळकर-कुल हें सर्वच साहित्यिक आहे. ज्येष्ठ चिरंजीव रा. काशीनाथपंत हे त्याला अपवाद नाहीत.

या दोघां बहीणभावामध्ये चार वर्षांचें अंतर असून कमलाबाई या ज्येष्ठ होत.

कमलाबाई यांचा जन्म पुणे येथे २२ फेब्रुवारी १८९८ रोजीं झाला. त्यांचें प्राथमिक शिक्षण सन १९०५ ते १९१० पर्यंत जवळजवळ पुण्याच्या हुजुरपागेच्या शाळेंतच झालें. त्यावेळी वरील शाळेंत सर्व वातावरण इंग्रजी संस्कृतीचें होतें. इंग्रजबाई ही मुख्याध्यापिका असावयाची व मुलींनी तिला 'मदर' म्हणावयाचें! एकदा प्रि. तात्यासाहेब गोखले या मुलीला थट्टेने म्हणाले, 'तूं एवढी देशभक्त म्हणवितेस, मग मडमेच्या शाळेंत जातेस कशी व तिला 'मदर' म्हणतेस कशी?' लहान कमलेची खरोखरीच तशी समजूत झाल्याने ती शाळा सोडून घरीं बसली! पुढे वडिलांनी समजूत घातल्यावर ती पुन: शाळेंत जाऊं लागली. पण इतर मैत्रीणींच्या विचारसरणीचें प्रतिबिंब पडलें म्हणा, किंवा त्यावेळच्या आसपासच्या जहाल राजकारणी वातावरणाचा परिणाम म्हणा, इंग्रजी पहिल्या इयत्तेंत असतांना त्यांनी शाळा सोडली. त्यावेळी पुण्यांतील सामान्य जनतेंत या शाळेबद्दल विशेषसा अनुकूल अभिप्राय नव्हता. स्त्रियांनी शिकून काय करावयाचें? त्यांना नोकरी थोडीच

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

करावयाची आहे ? मराठी भाषा आली, पुष्कळ झालें ! त्यांतून हुजुरपागेसारखी वाइगी शाळा, मडमा शिकवणार व धर्म सोडावयास लावतात त्या !—अशा तऱ्हेचेंच सार्वत्रिक मत त्यावेळी असे. एक विशेष गोष्ट म्हणजे लोकमान्य टिळकांना सहा वर्षें शिक्षा देणारे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांच्या हातून शाळेचा बक्षीस-समारंभ होणार असल्याने कमलाबाईंनी बक्षीस घेण्याचें नाकारलें ! त्याच हुजुरपागेच्या चालकांनी स्त्रियांचें कॉलेज काढून कमलाबाईंना त्याचे प्रिंसिपॉल नेमलें आहे, हा विलक्षण योगायोग नाही, असें कोण म्हणेल !

कमलाबाई फारच लहानपणीं विवाहबद्ध झाल्या. साताऱ्याच्या प्रसिद्ध देशपांडे या देशस्थ घराण्याशीं तात्यासाहेबांनी सोयरीक करून स्वत: कर्ते सुधारक असल्याचें लोकांना दाखवून दिलें.

परंतु हा वैवाहिक काल कमलाबाईंच्या आयुष्यांत एक 'स्वप्नदृश्य 'च ठरलें; त्यांचे पति त्या वेळीं पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये एम्. ए. चा अभ्यास करीत होते. कमलाबाईंना त्यांनी धाडलेली कांही पत्रें 'स्मरणसाखळी'त प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांपैकी १-९-१९१० च्या पत्रांत त्यांनी कमलाबाईस शिक्षण पुढे चालू ठेवण्याविषयीं व शक्य तर बी. ए. व एम्. ए. होईपर्यंतसुद्धा तें तसेंच चालू रहावें, अशा अर्थाचा उत्तेजनपर उपदेश केला आहे. २१-१-१९१३ च्या मुंबईहून लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात " मातेच्या हृदयाची ओढ बालकाकडे असणें हा सृष्टिनियमच आहे. मला वाटतें, कमले, आता तुला पूर्वीइतकी माझी आठवण होत नसेल ! "

थोड्याच कालानंतर त्यांचे पति 'सन्‌स्ट्रोक'ने एकाएकीं वारले व कमलाबाईवर वैधव्य कोसळलें ! हें ' स्वप्नदृश्य ' वर्णन करीत असतांना ज्या दोन ओळी त्यांनी उद्धृत केल्या आहेत, त्या येथे देणें वावगें होणार नाही. कारण त्यांतच त्यांच्या जीविताचें सार भरलेलें आहे—

"I slept and dreampt that life was beauty, I woke and found that life was duty."

सासरीं असतांना कमलाबाईंना गृहकृत्यांत लक्ष घालावे लागे. सासरची आर्थिक परिस्थिति विशेषशी चांगली नव्हती. तरी पण या वैधव्यदशेंत सासरच्या लोकांकडून-विशेषतः थोरले श्वशूर व दीर रा. वाग्भट नारायण देशपांडे यांजकडून प्रोत्साहन मिळाल्याने कमळाबाईंचा शिक्षणाचा मार्ग सुकर झाला व पुण्यास येऊन हुजुरपागेच्या शाळेंतूनच त्या सन १९१७ मध्ये मॅट्रिक पास झाल्या. अनेक अडचणींना तोंड देऊन लहानगा श्रीधर हा चार वर्षांचाहि नसतां त्याचा सांभाळ करून त्यांनी आपला शिक्षणक्रम चालू ठेवला. केवढा आत्मविश्वास आणि केवढी ध्येयनिष्ठा !

इतकें उत्तेजन मिळाल्यावर कॉलेजांत जाऊन उच्च शिक्षण घेणें क्रमप्राप्तच होतें. बरोबरच्या मैत्रिणींनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये नांवेंहि घातलीं. हुजुरपागेच्या मुख्याध्यापिका मिस् बर्न यांनाहि वाटलें की, कमळाबाईसारख्या हुशार विद्यार्थिनीने फर्ग्युसनमध्येच जावें, पण योगायोग कांही वेगळाच होता ! तो योगायोग म्हणजे असा की, त्याच वर्षी गुरुवर्य अण्णा कर्व्यांनी स्त्रियांसाठी युनिव्हर्सिटी स्थापन करून पहिल्या वर्षांत ते मुली दाखल करून घेत होते. गु. अण्णा, तात्यासाहेबांच्या

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

घरीं जाऊन कमलाबाईंना नव्याने निघालेल्या युनिव्हर्सिटींत घालण्याचा आग्रह करूं लागले. कै. केळकरांचें असें होतें की, एकदा एखादी गोष्ट पटली की, मग ती सोडावयाची नाही. केळकर स्वत: नव्या युनिव्हर्सिटीच्या सिंडिकेटचे मेंबर होते. त्यांनी युक्तिवाद करून कमलाबाईचें मन वळविलें व एरंडवणाच्या कॉलेजांत प्रथम वर्षांत त्यांचें नांव घातलें. खुद्द अण्णा कर्वे, दिवेकर, वामनराव जोशी हे तर प्राध्यापकांचें काम करीतच, पण फर्ग्युसनमधील कांही नामवंत प्राध्यापकांनीहि काम करण्याचें कबूल केलें होतें. तात्यांची विचारसरणी नेहमीच तर्कनिष्ठ असे. या नव्या संस्थेंत मातृभाषेचें शिक्षण, मातृभाषेंतून शिक्षण व सरकारी मदत न घेतल्याने पूर्ण राष्ट्रीयत्व वगैरे गोष्टी कमलाबाईंना पटल्या व केसरीच्या संपादकांची मुलगी कॉलेजांत आल्याने कर्व्यांनाहि फार आनंद झाला. तात्पर्य, सुरवातीसच हा नवा प्रयोग यशस्वी होईल की नाही, अशी शंका असतांना कमळाबाईंनी आपलें ध्येय दृष्टीसमोर ठेवून तीन वर्षांत म्हणजे १९२० मध्ये जी. ए. (गृहीतागमा) दुसऱ्या वर्गांत उत्तीर्ण होऊन पदवी संपादिली.

जी. ए. झाल्यानंतर ' पुढे काय ' ? ?-हा प्रश्न ' दत्त ' म्हणून त्यांच्यासमोर उभा राहिला. त्यांच्या मनांत परदेशगमन करून अधिक अनुभव घ्यावयाचा होता, तर वडिलांच्या मनांत मुलीने पी. ए. (प्रदेयागमा) व्हावें, असें होतें. इकडे अण्णा कर्व्यांना वाटे की, कमलाबाईंनी हिंगण्याच्या अनाथबालिकाश्रमांत आजन्म सेविका व्हावें. केळकर भलत्याच गोष्टींत स्वत:चा हेका धरीत नसत. त्यांना मुलीस परदेशगमनासाठी पांच हजार रुपये देऊं केले. श्रीधरहि ७-८ वर्षांचा झाल्याने आईला सोडून आजीपाशीं राहण्यास तयार होता. ' भवति–न भवति ' झाली, पण इतक्यांत त्याच वेळीं महात्मा गांधींनी असहकारिता पुकारली. सर्व लोकांनी पाठिंबा दिला. त्यांत केळकरहि होते व ते व्याख्यानांतून असहकाराला व परदेशगमन निषेधाला उचलून धरूं लागले. तेव्हा परदेशगमनाने वडिलावर पेचप्रसंग न आणतां हरिभाऊ फाटकांच्या सल्ल्याने त्यांनी साक्षरताप्रसाराचें काम सुरू केलें.

परंतु थोड्याच दिवसांत हिंगण्याच्या आश्रमांत आजन्म सेविका होण्याचें निश्चित करून १२ फेब्रुवारी १९२१ रोजीं त्या मंडळांत दाखल झाल्या व १९२१ ते १९४१ पर्यंत अव्याहत वीस वर्षे काम करून त्या त्यांतून सेवानिवृत्त झाल्या.

प्रथमत: काम करीत असतांनाच " The status of Indian Women in Ancient India " या विषयावर प्रबंध लिहून पी. ए. होण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु सातान्यास कन्याशाळा काढण्याचा अण्णा कर्वे यांनी निश्चय केला व कमलाबाईशिवाय त्यांना योग्य माणूसच दिसेना. तेव्हा २२ आक्टोबर १९२२ रोजीं भाऊबीजेच्या सुमुहूर्तावर कन्याशाळा स्थापन झाली. ही ' कन्या ' आपल्या पायावर चालूं लागेपर्यंत नव्हे, धावूं लागेतों-त्यांनी तिचें अपत्यवत् पालन, पोषण केलें. या ' कन्येच्या ' लग्नकुंडलींत मातृसुख बरेंच असलें पाहिजे. शाळेंत सुरवातीस ७–८ मुली होत्या. आज सव्वीस वर्षांनंतर या शाळेने प्रचंड वृक्षाचें रूप धारण केलें आहे. कमलाबाईंनी एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की, " म्हणतात ना, लग्न पहावं करून व घर पहावं बांधून, तसं मला म्हणावंसं वाटतं की, शाळा पहावी काढून " ! हें कार्य चालूं असतांनाच त्यांना मुदतीचा ताप आला व पुढे इतकी अशक्तता आली की प्रकृति सुधारण्यासाठी त्या युरोपला गेल्या.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

तात्यासाहेबांनी पैशाची मदत केल्यामुळे कमलाबाई अण्णा कर्व्यांच्याबरोबर युरोपच्या प्रवासास निघाल्या. मग थोडें अधिक राहून जमलें तर पी. एच्. डी. चा अभ्यास करावा, असें मनांत येतांच ' तर मग विषय कोणता घ्यावा व युनिव्हर्सिटी कोणती पसंत करावी '—याचा खल सुरू झाला. शेवटीं ' The Child in Ancient India " (किंवा सोळा संस्कार) हा विषय पसंत करून त्यावेळीं पौर्वात्य विद्येच्या व्यासंगामुळे प्रसिद्धीस आलेले प्रो. विंटरनिट्झ हे प्राग् येथें काम करीत होते तेथें कमलाबाईंनी जाण्याचें ठरविलें. यासाठी अगोदर त्यांना जर्मन भाषा शिकावी लागली. डॉक्टोरेट् मिळविण्यासाठी त्यांनी फारच चांगली तयारी करून आपला प्रबंध तयार केला. त्यांत उत्तम यश मिळून त्यांना ' डॉक्टोरेट ' मिळाली. याला दोन वर्षांचा कालावधि लागला.

तेथून त्या इंग्लंडला गेल्या व तेथें Phonetics व Proficiency in English अशा परदेशीय लोकांसाठी परीक्षा असतात, त्यांतहि त्यांनी यश मिळविलें. ' क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ' हेंच खरें !

तेथून मायदेशास आल्यानंतर डॉ. प्रा. कमलाबाई देशपांडे या एरंडवण्यास स्त्रियांच्या कॉलेजांत प्राध्यापक झाल्या व पुढे ' प्राचार्या 'हि झाल्या. हें काम त्यांनी आठ वर्षे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत केलें. एका दानशूर गुजराथी गृहस्थाने संस्थेस देणगी दिलेली असल्यामुळे त्याच्या मृत्यूनंतर मराठी—गुजराथी असें भांडण सुरू होऊन त्यांत आणखी कांही भर पडली. शेवटीं संस्थेंतील भांडणें इतकीं विकोपास गेलीं कीं, कमलाबाईंना त्याचा वीट येऊन त्यांनी राजीनामा दिला व १ जून १९४१ रोजीं संस्थेची जबाबदारी कै. वामनराव जोशी यांजवर सोपवून इतकीं वर्षे काम करूनहि शेवटीं विषण्ण मनःस्थितींतच त्यांना संस्था सोडावी लागली !

खाजगी संस्थांच्या अंतरंगांतील बवंडें रस्त्यावरील माणसाला दिसत नाहीत, म्हणूनच बरें !

संस्था सोडतांना खालील विचार त्यांच्या मनांत आल्यावाचून राहिले नाहीत.

" दूरच्या देशीचा शीतल वारा आला
मुखीं मी आयकिला भाऊराया ।
दाणे मीं घातलें तुम्हां आंगणांत
भावाची आणा मात, चिमण्यांनो ! ' ॥

कमलाबाईंना लेखन-वाचनाचा नाद लहानपणापासूनच आहे. प्राथमिक शाळेंत असतांना त्यांना कविता करण्याचा नाद होता. लोकमान्य टिळकांवर रचलेल्या त्यावेळच्या कांही कविता आजहि उपलब्ध आहेत, परंतु शिक्षण चालू असतां व पुढे शिक्षणसंस्थांतून अहोरात्र काम करीत असतां भरघोस वाङ्मयसेवा करणें त्यांना शक्यच नव्हतें. तरी पण सभासंमेलनाचें अध्यक्ष होऊन त्यांमध्ये त्या तयारी करून विद्वत्ताप्रचुर भाषणें करतात. त्यांचे फुटकळ लेख पुष्कळच आहेत. त्यांचे कांही ग्रंथ असे:—

१९२४ गीत—द्विदल
१९३६ The Child in Ancient India
(पी. एच. डी. साठीं लिहिलेला प्रबंध)

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

१९४३ शब्दाचित्रें–' चिमण्या '
१९४३ स्मरण–साखळी (शिक्षण–क्षेत्रांतील अनुभव)
१९४४ हसरा निर्माल्य
१९४८ अपौरुषेय वाङ्मय अर्थात् स्त्री-गीतें.

वर उलेखलेलीं कांहीं भाषणें, लेख व ग्रंथ– यांवरून त्यांच्या मनाचा कल कोणतें वाङ्मय निर्माण करण्याकडे आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. भाषणांपैकीं मुंबईच्या साहित्यसेवासंघापुढे १९४५ मध्ये केलेलें भाषण–अपौरुषेय वाङ्मयाची चर्चा–श्रोत्यांना फारच आवडलें. त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांतून त्या भाषणाची फारच स्तुति झाली. त्यांत तात्यासाहेबांच्या वाङ्मयशैलीचे गुण प्रामुख्याने दिसले. सहजसुंदर अशी लेखनशैली, उत्कृष्ट मांडणी, उपमा–दृष्टांतांनी केलेलें स्पष्टीकरण, विनोदाची छटा, विषयाचें गांभीर्य, नावीन्य व अद्भुतता–हें सर्व गुण त्यांत समाविष्ट झाले होते. या विषयाला पुढे विस्तृत व शास्त्रीय स्वरूप देऊन त्यांनी ' अपौरुषेय वाङ्मय अर्थात् स्त्री-गीतें हा ग्रंथ लिहून कै. तात्यासाहेबांच्या स्मृतीस नुकताच अर्पण केला आहे.

हा ग्रंथ केवळ १०० पृष्ठांचाच जरी असला, तरी आंतील मजकूर अगदी नवीन असून कमलाबाईंनी वाङ्मयांतील एका अज्ञात दालनावर प्रकाश पाडला आहे. या ग्रंथाला लिहिलेल्या ' मनोगतांत ' उद्देश स्पष्ट दिसतो:—" एखादा अलंकार संस्कृत भाषेच्या अंगबांध्यावर जसा ठसठशीतपणें उठून दिसतो, तसा तोच मराठी भाषेच्या खुलत नाही–आणि, पुढे असेंहि वाटे कीं, मराठी भाषेचें साहित्यशास्त्र हें संस्कृत साहित्यशास्त्राची छापील व निर्जीव प्रतिकृति असावी. साहित्यशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वाचें सुवर्ण जरी एकच असलें, तरी ज्या भाषेसाठी ' कंगणी पाटली ' घडावयाची, ती त्या भाषेच्या अंगलटीला ठीक बसेल व खुलेल, अशीच असावी. " या दृष्टीने या नव्या दालनाचें संशोधन त्यांनी या ग्रंथांत केलें आहे.

' स्मरण–साखळी ' हा चारशे-सव्वाचारशे पृष्ठांचा ग्रंथ शिक्षणक्षेत्रांतील विविध अनुभवांनी भरलेला आहे. वर जो जीवनविषयक भाग दिला आहे, त्यांतील बराचसा भाग या ग्रंथाच्या आधारेंच दिला आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें तर हा ग्रंथ म्हणजे कमलाबाईंचें ' आत्मचरित्र 'च आहे. यांत हिंगण्याचा आश्रम, साताराची कन्याशाळा, प्रयाग (प्राग्) क्षेत्रींचें वास्तव्य, एरंडवनांतील कॉलेजांतील अनुभव, व पुण्यांतील स्त्री-शिक्षणविषयक चळवळी यांचा इतिहास वाचावयास मिळेल. ' चिमण्या ' या चिमुकल्या पुस्तकांत बालमताचें नितांत सौंदर्य पहावयास मिळेल. त्यांच्या स्फुट लेखांतून केळकर कुटुंबाचें जीवनचरित्र पहावयास मिळेल. असो.

' परिचय ' फार लांबत चालला. श्री. कमलाबाई यांजकडून महाराष्ट्र थोर वाङ्मयनिर्मितीची व संशोधनाची अपेक्षा करीत आहे व ती त्या पूर्ण करतील, अशी आशा आहे.

रा. यशवंत नरसिंह केळकर

कमलाबाईंचे हे धाकटे बंधू. यांचा जन्म पुण्यास २०-७-१९०२ रोजीं झाला. कमलाबाईंच्या जीवनसरितेला फार वळणें घेत घेत जावें लागलें व त्यामुळे त्यांच्या

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अनुक्रमणिका

साहित्यसेवेला फार उशिरा सुरवात झाली, तर यशवंतरावांचें जन्मापासूनचें वळणच स्पष्ट होतें. खाच-खळगे नाहीत, डोंगर-टेकड्या नाहीत. त्यांच्या ज्ञानोत्पालाच चहूकडून ज्ञानजलाचे लोट येऊन मिळत होते व पुढे आपोआपच नदीचें स्वरूप त्याला आलें. घरांतील वातावरण 'साहित्यानें' भरलेलें; अष्टौप्रहर वाङ्मय चर्चा; वडील, वडील बंधू, ज्येष्ठ भगिनी सर्वच साहित्यिक; वर्तमान पत्रें, मासिकें व उत्तमोत्तम ग्रंथ यांचे ढिगारे पडलेले; भेटीला येणारे जाणारे कोणी संशोधक, कोणी कवि, कोणी कादंबरीकार, तर कोणी टीकाकार; -अशा वातावरणांत वाढलेल्या यशवंतरावांकडून आजपावेतों विपुल साहित्यनिर्मिति झाली असल्यास नवल नाही. केळकरांच्या घरीं पिंजऱ्यांतील पोपटसुद्धा 'साहित्य' बोलतांना आढळत, असें म्हटल्यास त्यांत फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही !

परंतु गाजावाजा नाही, जाहिरातबाजी नाही, थोडेसें लिहून झाल्याबरोबर 'प्रकाशन-समारंभ' नाही, प्रथितयश लेखकांच्या प्रस्तावना नाहीत, हातीं वर्तमानपत्र असतां फाजील स्तुतीचा पटहध्वनी नाही, आधीच अभिप्राय घेऊन ग्रंथाबरोबरच छापून प्रसिद्ध करणें नाही, सभा संमेलनांतून पात्रता असतांनाही विनयातिशयामुळे व्याख्यानबाजी नाही, इतकेंच काय, पण 'उपस्थित मंडळींत 'ज्ञानप्रकाशांत नांवहि नाही ! -असे हे यशवंतराव 'साहित्यिक' या दृष्टीनें बरेच अज्ञातवासांत आहेत, असें म्हटलें पाहिजे. कारण गेलीं वीस वर्षें शारदेची सेवा करून तिच्या अंगाखांद्यावर त्यांनी बरींच लेणीं घालून तिला भूषविलें आहे.

यशवंतराव हे मुख्यत: इतिहाससंशोधक म्हणून जरी प्रसिद्ध असले, तरी ते कवि आहेत, त्याचप्रमाणें, विनोदी लेखक, टीकाकार, निबंधकार, वृत्तपत्रकार, काव्यसमीक्षक इ. वेगवेगळ्या नात्यांनीं त्यांनी साहित्याच्या शाखोपशाखेंतून विहार केला आहे.

यशवंतरावांचें प्राथमिक शिक्षण पुण्याच्या ट्रेनिंग स्कूलमध्ये होऊन हायस्कूलचें शिक्षण नूतन--मराठी--विद्यालयांत झालें. १९२० मध्ये मॅट्रिक पास झाल्यावर 'न्यू पूना कॉलेज'मध्ये पहिल्या वर्षांत असतांनाच असहकारितेच्या लाटेंत त्यांनी कॉलेज सोडलें व नुकत्याच निघालेल्या टिळक महाविद्यालयांत प्रवेश केला. त्याकाळीं तात्यासाहेब केळकरांच्या मुलाला याशिवाय दुसरा मार्ग स्वीकारणें लौकिकदृष्ट्या शक्यच नव्हतें ! १९२३ मध्ये टि. म. वि. ची त्यांनी 'वाङ्मय विशारद' पदवी संपादन केली. पुढे एक वर्ष सातार्‍यास कन्याशाळेंत शिक्षक होते व त्याबरोबरच तेथील 'ऐक्य' पत्राचे उपसंपादकहि होते.

सन १९२७-२८ हीं दोन वर्षें त्यांनीं ऐतिहासिक पोवाड्यांच्या प्रशोधनांत घालविलीं व त्याचें फल म्हणूनच की काय ऐतिहासिक पोवाड्यांचा ग्रंथ सटीप संपादन केला. या ग्रंथामुळेच इतिहासकार रा. ब. सरदेसाई यांच्याशीं त्यांचा परिचय झाला व त्यांच्याच मार्गदर्शनाखालीं पेशवे दप्तरांत त्यांची तीन वर्षें नेमणूक झाली. हीं तीन वर्षें संशोधनाची पद्धत शिकण्याच्या या दृष्टीने त्यांना फार अमूल्य वाटलीं असलीं पाहिजेत. जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांचे ढिगारे जरी पुढे येऊन पडले, तरी त्यांचें वर्गीकरण करून कालनिर्देश ठरवून अचूक माहिती कशी संकलित करावयाची हें एक मोठें शास्त्र आहे. पेशवे दप्तराचा किंवा अशा कोणत्याहि दप्तराचा अभ्यासक

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

हा संशोधन कार्यात निष्णात होतो, कारण तसें शिक्षणच त्याला मिळतें. इतिहासाच्या अगदीं जीवंत झऱ्याचें जल त्याला प्राशन करण्यास मिळतें. असो. यशवंतरावांनी त्यानंतर भारत-इतिहास-मंडळांत कांही महिने हंगामी काम करून 'चित्रमय शिवाजी' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. 'वसईची मोहीम' या ग्रंथाच्या सिद्धतेसाठी त्यांनी दोन-तीन वर्षें अभ्यास चालू ठेवला होता. ज्यांनी हा ग्रंथ वाचला असेल, त्यांना त्यांत यशवंतरावांच्या सूक्ष्म अभ्यासाची खात्री पटल्यावाचून राहणार नाही.

गेलीं तेरा वर्षें ते केसरीच्या संपादक मंडळांत आहेत. 'केसरींत' इतिहास-विषयक ग्रंथावरचीं परीक्षणें 'य. न. के.' या आद्याक्षराखालीं कितीतरी प्रसिद्ध झालीं आहेत. गेल्या वर्षापासून पुण्यास 'पराग' नांवाचें इतिहास विषयाला वाहिलेलें एक मासिक निघूं लागलें आहे. त्याचेहि ते एक संपादक आहेत. गेल्या एक दीड तपांत संशोधनात्मक कितीतरी लेख व टिपणें भा. इ. मं. च्या त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध केलीं आहेत. तीं एकत्र केलीं असतां तीन चारशे पानांचा एक स्वतंत्र खंड होईल. त्यांचे हातीं घेतलेले कांही ग्रंथ सध्या पुरे होत आले आहेत. त्यांपैकी 'ऐतिहासिक पोवाडे, खंड ३', 'जंजिरा मोहीम १७३३', 'पुण्याचा इतिहास' व 'केळकरकुल-ग्रंथ' हे होत.

त्यांनी प्रसिद्ध केलेले लेख पुष्कळच आहेत. त्यांची नावानिशी कोठवर द्यावी !

यशवंतरावांनी पूर्ववयांत बरीच काव्यनिर्मिती केली आहे. बहिणीच्या काव्यामुळेच त्यांना काव्य करण्याची स्फूर्ती झाली. 'गीत-द्विदल' हें बहिणभावांनी मिळून पुस्तक प्रसिद्ध केलें, तर 'गीतगुंफा' हा ग्रंथ त्यांनी स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध करून तो बहिणीस अर्पण केला आहे. पण पुढे काव्यपरीक्षणावरच भर अधिक दिसतो, वीर सावरकरांचीं 'रानफुलें' 'विलोल तारका' 'कांचनगंगा', 'यशोधन'— इत्यादींवरचीं त्यांचीं परीक्षणें सुप्रसिद्ध आहेत.

'केसरी'तील, 'शोध, बोध व विनोद' हें सदर किंवा 'सह्याद्री'तील गोष्टी-बेल्हाळ, हें सदर हीं यशवंतरावांचींच आहेत.

पण यशवंतराव यांना अभिजात विनोदहि साधतो. 'विनोदलहरी' व 'भूतावरील भ्रमण' यांतून कांही लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. 'आमच्या डिबेटिंग सोसायट्या,' 'ज्ञानेश्वरांचा रेडा' हें कांही लेख अनेकांच्या आठवणींतले आहेत.

आमची अशी इच्छा आहे की, या बहिणभावांनी मिळून आपल्या साहित्यांतले निवडक भाग एकत्र करून प्रसिद्ध करावेत. तसें केल्यास मराठी भाषेच्या अक्षरवाङ्मयांत अमोलिक भर पडेल.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

१४९
निवारी

पद्मनगर—ताम्रशासन

डॉ. य. खु. देशपांडे (डी. लिट्.)

● सुप्रसिद्ध संशोधक डॉ. य. खु. देशपांडे यांना सापडलेल्या पद्मनगर-ताम्रपटा-बद्दलचा लेख पहिल्याने प्रसिद्ध करण्याचा मान ‘ युगवाणी ’ स मिळत आहे, हें नमूद करण्यास अत्यानंद वाटतो.
हा ताम्रपट इ. स. ६१५ मध्ये राष्ट्रकूटवंशीय राजा नन्नराज याने दिला आहे.
ताम्रपटांतील ‘पद्मनगर’ शहराचा संबंध महाकवि भवभुति याच्या पद्मपुराशीं असेल काय !

✶

शककाल संवत्सर ६१५ म्हणजे इ. स. ६९३ या वर्षी, बरोबर १२५५ वर्षांपूर्वी, राष्ट्रकूट वंशीय राजा नन्नराज, अपरनाम ‘युद्धासुर’ याने पद्मनगर नांवाच्या स्थलाहून घम्मरिका ग्रामसीमेवरील वटपूरक गांवांतील १०० निवर्तन जमीन हरगण द्विवेद नांवाच्या ब्राह्मणास कार्तिक पौर्णिमेच्या दिवशीं उदकपूर्वक दान दिलें. या गोष्टीच्या साक्षीकरितां हें ताम्रशासन कोरण्यांत आलें आहे.

प्रस्तुत ताम्रशासनाचा आढळ अचानकपणें झाला, अकोल्याहून सुमारे १२ मैल पूर्वेस सांगळुद नांवाचें गांव आहे. तेथे रा. मनोहर सखाराम लांडे नांवाचे मराठा गृहस्थ आहेत. त्यांच्या घरीं देव्हाऱ्यांत हा ताम्रपट होता. आपल्या वतनाची ही सनद आहे असा त्या घराण्यांत समज होता. कांही विशिष्ट कारणामुळे आपले अकोल्याचे वकील रा. समुद्र यांना या सद्गृहस्थाने तो ताम्रपट दाखविला. तो पाहतांच ही कांही तुमच्या वतनाची सनद दिसत नाही, दुसरें कांहीतरी प्राचीन लिखाण दिसतें. असें रा. समुद्र यांनी त्या गृहस्थास सांगितलें व कोण्यातरी तज्ज्ञास तो ताम्रपट दाखवून त्याचा निर्णय करून घ्यावा, म्हणून त्यांनी तो आपल्याजवळ ठेवुन घेतला. गेल्या आक्टोबरच्या सात तारखेस अकोला येथें कांही कामाकरिता जावें लागलें, तेव्हा रा. समुद्र यांनी तो ताम्रपट वाचनाकरिता माझ्या स्वाधीन केला. अशा रीतीने प्रस्तुत ताम्रपट उजेडांत येऊन विदर्भाच्या प्राचीन इतिहासावर थोडाबहुत प्रकाश पडला. त्याचें श्रेय रा. मनोहरपंत लांडे आणि रा. समुद्र वकील यांचेकडे आहे.

या ताम्रपटाचे एकूण तीन पत्रे आहेत. त्यांचा आकार ५$\frac{७}{८}$'' × २$\frac{३}{४}$'' असा असून मधल्या पत्र्याची जाडी $\frac{३}{१६}$'' अशी आहे. व बाकीच्या दोन पत्र्यांची $\frac{१}{१६}$''ते

०:१

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

$२\frac{१}{६}$'' पर्यंत आहे, हे पत्रे ठोकून तयार केले आहेत. प्रत्येक पत्र्याला मध्यावर तळापासून $\frac{३}{१६}$'' अंतरावर $३\frac{१}{२}$'' रुंदीचें वाटोळे छिद्र आहे. ते तिन्ही पत्रे कडींत ओवले असून त्यांवर मुद्रा आहे. मुद्रेवर राष्ट्रकूट वंशाचे ध्वजचिन्ह गरुड असून 'श्री युद्धासुर' हें नांव कोरलें आहे. पहिला व तिसरा पत्रा यांवर आंतल्या बाजूस लेख कोरला असून बाहेरची बाजू मोकळी आहे. मधल्या पत्र्यावर दोन्ही बाजूस लेख कोरले आहेत.

लेखाची लिपी सातव्या शतकांत प्रचलित असलेली ब्राम्ही लिपी आहे. तें हल्लीच्या प्रचलित भारतीय आर्य लिपीचें पूर्व स्वरूप आहे. लेख शुद्ध संस्कृतमध्ये लिहिला आहे. तथापि लेख कोरणारा बहुधा संस्कृतानभिज्ञ असल्यामुळे जागजागीं कोरण्यामध्ये चुका झालेल्या आढळून येतात.

प्रस्तुत नन्नराज राष्ट्रकूट राजाची यापूर्वी दोन ताम्रशासनें प्रकाशित झालीं आहेत. त्यांपैकी एक ताम्रशासन शके ६३१ म्हणजे प्रस्तुत ताम्रशासनानंतर ७८ वर्षांनी दिलेलें आहे. तें ताम्रशासन मुलताई (मुल्तापी) येथे एका गोसाव्याच्या येथे मिळालें असून तें डॉ. फ्लीट यांनी स. १८८९ मध्ये इंडियन अँटिक्वरी भाग १८ पान २३० वर प्रकाशित केलें आहे. दुसरें ताम्रशासन तिवरखेड (मूलतापी-पासून कांहीं मैलांवर) येथे एका गोसाव्याकडेच मिळालें. तें ताम्रशासन डॉ. हिरालाल यांनी स. १९१० मध्ये एपीग्राफिआ इंडिका भाग ११ पान २७६ वर प्रकाशित केलें आहे. हें ताम्रशासन शके ५५३ या वर्षी नन्नराजाने दिलें आहे, या नन्नराजासंबंधाने अथवा राष्ट्रकूट वंशाच्या या शाखेसंबंधाने जी कांही माहिती आपणास मिळते, ती यापूर्वीं प्रकाशित झालेल्या दोन ताम्रशासनांवरूनच मिळते, या दोन्ही ताम्रपटांवरून पुरातत्त्ववेत्त्यांनी या राष्ट्रकूटवंशासंबंधाने आणि नन्नराजा-संबंधाने जीं कांहीं अनुमानें बांधिलीं आहेत, त्यांपैकी कांही अनुमानांना या नव्या सापडलेल्या ताम्रशासनाने पुष्टि मिळत आहे व कांही अनुमानें बदलावी लागत आहेत. प्रस्तुत प्रसिद्ध झालेल्या दोन्ही ताम्रशासनांवरून निघणाऱ्या अनुमानांचा डॉ. अळतेकर यांनी लिहिलेल्या आपल्या 'राष्ट्रकूटाज अँड देअर टाइम्स' या इंग्रजी ग्रंथामध्ये परामर्ष घेतला आहे.

या तिन्ही ताम्रशासनांमध्ये नन्नराजापर्यंतच्या पुरुषांचीं नावें आलेलीं आहेत. तीं समान आहेत. प्रथम दुर्गराज, त्याचा पुत्र गोविन्दराज, त्याचा पुत्र स्वामिकराज आणि त्याचा पुत्र नन्नराज अशी ही परंपरा आहे. तिवरखेड ताम्रशासनाच्या मूळ लेखांत नन्नराजाचें अपरनाम युद्धासुर हें दिलेलें नाही, तथापि तिन्ही ताम्रपटांच्या कडीवर असलेल्या मुद्रेवर गरुडाची मूर्ति असून 'युद्धासुर' हें नांव खोदलें आहे. पुरातत्त्ववेत्त्यांना संशयांत टाकणारी अशी एक गोष्ट पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या ताम्र-शासनासंबंधाने आहे, ती ही की, तिवरखेड येथील ताम्रशासन शके ५५३ सालीं नन्नराजाने दिलें असून मूलताई-ताम्रशासन शके ६३१ मध्ये त्याच राजाने दिलें आहे. म्हणजे, शके ५५३ ते शके ६३१ म्हणजे ७८ वर्षे पर्यंत तरी हा नन्नराजा राज्य करीत होता, असें म्हणावें लागते. त्याचा राज्यरोहणकाळ अथवा मृत्यूकाळ उपलब्ध नाही. तथापि ७८ वर्षांपेक्षां कांहीतरी जास्त अशी या राजाची कार-कीर्द असावी हें अशक्य जरी नाही तरी स्वाभाविक दिसत नाही. तेव्हा, एक तर दोन्ही ताम्रशासनांपैकी एकाचा तरी शककाल वाचतांना चूक झाली असली पाहिजे; व ती चूक झाली असल्यास शेवटच्या म्हणजे शके ६३१ च्या मूलताई-

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

ताम्रशासनाचा काळ वाचतांना चूक झाली असली पाहिजे, अथवा तें ताम्रशासन बनावट असलें पाहिजे, अशा तऱ्हेचा संशय डॉ. अळतेकर इत्यादि विद्वानांनी दर्शविला आहे. परंतु पद्मनगर-ताम्रशासन उपलब्ध झाल्यामुळे आणि त्याचा काल मुलताई-ताम्रशासनाच्या आधी अठरा वर्षे येत असल्यामुळे मुलताई-ताम्रशासनाच्या शक-कालाच्या वाचनांत चूक झाली, अथवा तें ताम्रशासन बनावट आहे, असा संशय देखील व्यक्त करण्यास जागा उरली नाही. शिवाय डॉ फ्लीट यांनी आपल्या लेखांत जो ताम्रशासनाचा ठसा दिला आहे, त्यांत 'शते षट् त्र्येक त्रीम् शोत्तरेषु' असें स्पष्ट आहे. डॉ. हिरालाल यांनी आपल्या लेखांत तिवरखेड ताम्रशासनाचा जो ठसा प्रसिद्ध केला आहे, त्यावरून 'प (न्) च [सु] (त्र) य (:) पंचाश वर्षाधिकेषु' असें वाचन केलें आहे. या ताम्रशासनाचा ठसाहि तपासून पाहिला. त्यावरून डॉ. हिरालाल यांनी केलेलें वाचन संभवतें. परंतु त्या वाचनांत चूक आहे की काय, हें तपासून पाहावयास मूळ ताम्रपटाचेंच निरीक्षण करणें अवश्य आहे. तो ताम्रपट डॉ हीरालाल यांच्या पुतण्याकडे कटनी येथे होता, असें समजतें. वरील निर्णय व्हावयास तो मूळ ताम्रपटच पाहणें अवश्य आहे.

ही राष्ट्रकूटांची शाखा वऱ्हाडांत एलिचपूर येथे राज्य करीत होती, असा विद्वानांत समज प्रचलित आहे. असा समज व्हावयास मुख्य आधार म्हणजे तिवरखेड ताम्रशासन एलिचपूर (अचलपूर) येथून दिलें आहे, त्यावरून शासन लिहिले त्यावळीं नन्नराज राष्ट्रकूटाचें वास्तव्य एलिचपूरला होतें, हें स्पष्ट दिसतें. तथापि मुलताई–ताम्रशासन कोठून दिलें, त्याचा त्या ताम्रशासनांत मुळीच उल्लेख नाही; व प्रस्तुत पद्मनगर–ताम्रशासन तर पद्मनगर नांवाच्या नगराहून दिलें; हें स्पष्टच आहे. एलिचपूर म्हणजेच पद्मनगर अथवा पद्मनगर नांवाचें नगर आणखी दुसरीकडे होतें, हें कळण्यास आज तरी मार्ग नाही. पद्मपूर नांवाची अनेक गांवें वऱ्हाड मध्यप्रांतांत आढळतात. पण पद्मनगर या नांवाशी सदृश असें नांव अद्याप आढळलें नाही. खास एलिचपूरहि नवव्या शतकांत जैन राजांची, बाराव्या शतकांत रामदेव दरणा या मराठा राजाची आणि मुसलमान अमदानींत इमादशाही बादशहांची राजधानी होती. तेव्हां ती सहाव्या–सातव्या शतकांत या राष्ट्रकूट शाखेच्या राजांची राजधानी असणें अशक्य नाही. हें राज्य विदर्भातच होतें, याचें गमक म्हणजे पूर्वी सापडलेले दोन्हीहि ताम्रपट एलिचपूरहून ५०–६० मैलांच्या अंतरावरच सापडले व तिन्हीहि ताम्रपटांत आलेल्या ग्रामांचा नक्की शोध लागला नाही, तरी तीं वऱ्हाड मध्यप्रांतांतच असली पाहिजेत. त्यांपैकी तिवरखेड हें गांव मुलताईपासून दहा बारा मैलावरच आहे. बाकीचीं गांवें त्याच रूपाने बऱ्याच ठिकाणीं वऱ्हाडांत आढळून येतात. तिन्ही ताम्रपटांतील तीं गांवें म्हणजे घुईखेड (घुईखेडी) करंजमलय (कारंजा) किणि हिवहार (किन्ही) पिप्परिका (पिंपरी), जळका (जळकें), अर्जुनग्राम (जुनन), जलौकुहे (जेळु), वटपूरक (वाटेपूर), धम्मरिकी (धामोरी), नागझरी वगैरे होत. प्रयत्नांतीं ही गांवें वऱ्हाडांत निश्चितपणें दाखविता येतील असा विश्वास आहे.

आजवर उपलब्ध झालेल्या दानपत्रें आणि इतर लेखांवरून राष्ट्रकूटवंशीय म्हणवून घेणारे तीन चार राजवंश उजेडांत आले आहेत; व त्यांच्या काला-
वरून आणि त्यांच्यामध्ये असलेल्या साम्यविरोधावरून त्यांचा एकमेकांशी कसा

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संबंध असेल, या संबंधाने डॉ. अळतेकर, प्रि. मिराशी आणि अन्य विद्वानांनी उहापोह करून त्यासंबंधी कांही अनुमानें बांधली आहेत. तथापि त्यासंबंधी विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. त्या वंशाचा नाममात्र उल्लेख करीत आहे:— (१) मानपुर येथील अभिमन्यु. (२) मुलताई, तिवरखेड शासन देणारा नन्नराज युद्धासुर (३) अंत्रोली छरोली शासन देणारा कर्क पहिला आणि (४) मालखेड राष्ट्रकूटांचा मूळ पुरुष, सामनगड-दान देणारा दंतिदुर्ग यांच्या या चार शाखा होत. पैकी मानपूर येथील राष्ट्रकूटांच्या मुद्रेवर सिंह असून बाकीच्या तिघांच्या मुद्रेवर गरुडाचें चिन्ह आहे. या परस्परांच्या संबंधाने विद्वानांनी भिन्नभिन्न अनुमानें काढलीं आहेत.

नन्नराज आणि दंतिदुर्ग यांच्या शाखा संबंधाने बोलावयाचें तर, नन्नराज आणि दंतिदुर्ग यांच्या संबंधाने जीं अनुमाने डॉ. अळतेकरांनी सुचविली आहेत, त्या अनुमानापैकीं दंतिदुर्गाचा पूर्वज दन्तिवर्धन हा नन्नराजाचा पुत्र अथवा भाऊ असावा, हीं अनुमानें होत. हें नवीन पद्मनगर ताम्रशासन सांपडल्या-मुळे, नन्नराजाचा अंतिम काळ शके ६३१ म्हणजे इ. स. ७१० हा समर्थनीय होतो. त्यामुळे वरील विधानांना बळकटी राहात नाही. नन्नराज राष्ट्रकूट आणि दुर्गराज या उभय शाखांचे मुद्राचिन्ह, दैवत, नामसादृश्य, या उभयतांच्या राज्यांचें विदर्भातच जवळ जवळ असणें—या सर्व कारणांवरून नन्नराज आणि मालखेड राष्ट्रवंशाचा मूळ उत्पादक दुर्गराज—ज्याचा निश्चित काळ सामनगड-शासना-वरून इ. स. ७५४ निश्चित समजतो तो मूळ अशा एकाच राष्ट्रकूट वंशाच्या भिन्न अशा शाखा होत, हें मात्र निश्चित म्हणतां येतें. पण ह्या शाखा केव्हा भिन्न झाल्या; नन्नराज हा आपल्या शाखेचा शेवटचाच पुरुष असून त्याचें राज्य दंति-दुर्गाच्या शाखेंत विलीन झालें की त्याला पुत्रसंतति असून त्याचे राज्य त्यांच्या नंतर आणखी कांही काळ टिकलें—हे प्रश्न पुराव्याच्या अभावीं अनिर्णीतच आहेत. या घराण्यासंबंधी आणखी सामुग्री उपलब्ध झाली, तरच हे प्रश्न समाधानकारक रीतीने सुटणार आहेत.

या पद्मनगर-ताम्रशासनावर दिसेंबरमध्ये दिल्ली येथें भरणाऱ्या भारतीय-इतिहास-परिषदेपुढे इंग्रजींत प्रबंध वाचण्यांत येणार असून त्यावर विवेचनात्मक लेख, मूळ शासनाचा ठसा, त्यांचें वाचन आणि त्याचे भाषांतर यांसह, लवकरच इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी पुराण-वस्तु विषयक प्रमुख नियतकालिकांतून लेख प्रसिद्ध करावयाचें अभिवचन देऊन हा लेख पुरा करतों.

●

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

टी. एस्. ईलिअट

प्रा. दिनेश द. माहूलकर, एम्. ए.

● नुकतेच वाङ्मयाचें नोबेल पारितोषिक मिळविणारे इंग्रजी कवि टी. एस्. ईलिअट यांच्या कवितेचें मर्म या लेखांत थोडक्यांत दाखविलें आहे.

हा लेख लिहिणारे प्रा. दिनेश द. माहूलकर हे तरुण विद्वान् गृहस्थ बडोद्यास इंग्रजीचे प्राध्यापक आहेत.

ईलिअटच्या कवितेबद्दल कोणत्याहि मराठी नियतकालिकांत यापूर्वी असा लेख आलेला नाही.

★

टी. एस्. ईलिअट या इंग्रजी कवीला यंदाच्या वर्षीचें नोबेल पारितोषिक मिळालें, असें वाचून पुष्कळ वाचक त्याच्या कवितांचा अभ्यास करूं लागतील. परंतु त्याच्या काव्यसंग्रहाचें एकादें पान उघडून त्याची कविता वाचण्याचा प्रयत्न केल्यास या कवीला काय सांगायचें आहे, त्याचा नीटसा बोध पुष्कळांना होणार नाही! ईलिअटचें काव्य समजण्याला अवघड आहे आणि त्याच्या कवितांची दुर्बोधता आपणालाच नव्हे, तर इंग्रजी वाचकांना देखील जाचक वाटते.

ईलिअटच्या काव्याचे मुख्यत्वें दोन कालखंड मानतां येतील. पहिला १९१७ ते १९२५ पर्यंतचा व दुसरा १९४० ते १९४२ पर्यंतचा.

१९१७ त ईलिअटने ' The Love Song of J. Alfred Prufrock and Other Observations ' या काव्यसंग्रहाने जगाचें लक्ष्य आपणाकडे वेधून घेतलें. ' युरोपच्या शांततेला साराजेव्हो येथे घडलेल्या खुनाने जितका धक्का दिला, तितका आधुनिक काव्याला प्रुफ्रॉकने दिला आहे, ' असें मन्रो या अमेरिकन कवियित्रीचे उद्गार आहेत. ' प्रुफ्रॉक ' या प्रसिद्ध काव्याची सुरवात अशी आहे--

Let us go then, you and I,
When the evening is spread out against the sky
Like a patient etherised upon a table;

वरील अवतरणांतील तिसऱ्या ओळीचें सौंदर्य उपमेंत नसून तिच्यायोगें आपल्यासमोर संध्याकाळची हुबेहुब प्रतिमा (image) रंगविण्यांत आली, त्यांत आहे. यावरून ईलिअटच्या कवितेंतील दुर्बोधतेचा उगम कळेल. ईलिअटच्या कविता मुक्तछंदांत आहेत. तसेंच या मुक्तछंदाशीं प्रतिमावादाची (Imagism)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सांगड त्यानें घातली आहे. त्याच्या काव्यांतील पुष्कळ ओळी अर्थाशठीं लिहिलेल्या नसून त्यांच्या द्वारा वाचकांच्या इंद्रियावर परिणाम करून त्यांच्यापुढे ठळक प्रतिमा उभ्या करण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे.

याबरोबरच ईलिअटच्या काव्यांत संदर्भयुक्त ओळी फार आहेत व हे संदर्भ नव्या-जुन्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतले आहेत. त्याच्या 'The Waste Land' या अत्यंत प्रसिद्ध कवितेंत त्याने जे संदर्भ घेतले आहेत, त्यांची विस्तृत यादी त्याने ग्रंथान्तीं दिली आहे. ती पाहूनच वाचक गोंधळण्याचा संभव आहे. बायबल, डान्टे, स्पेन्सर, शेक्सपिअर, बोदलेर यांच्याबरोबर जेम्स फ्रेझरचें 'The Golden Bough', मिस् वेस्टनचें 'From Ritual to Romance' व बृहदारण्यकोपनिषदांतील 'दत्त, दयध्वम्, दम्यत' यांचे संदर्भ पाहून या काव्याचा अर्थ कसा जाणावा, असा वाचकाला प्रश्न पडल्यावाचून राहात नाही !

ईलिअटच्या काव्यांतील या दुर्बोधतेवर वाचकानें जय मिळविला की, बाकी सर्व सुरळित आहे. त्याच्या दुसऱ्या कालखंडांतील काव्यांत मात्र ही दुर्बोधता नाही.

ईलिअटचें काव्य पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरीस प्रगट झालें. युद्धांतील हत्याकांड, जनतेंतलि श्रद्धेचा अभाव व शांततेचे बिकट प्रश्न या पार्श्वभूमीवर ईलिअटच्या काव्याची रचना झालेली आहे आणि म्हणूनच त्याच्या प्रसिद्ध काव्याचें 'The Waste Land' हें नांव अर्थपूर्ण वाटतें; आधुनिक जग ईलिअटला कसें दिसतें, त्याचें 'the waste Land' हें चित्र आहे—

I think we are in rats' alley
Where the dead men lost their bones.

अध्यात्मिकतेवरून लोकांचा विश्वास उडाला आहे, असें त्याने 'What the Thunder Said' या प्रकरणांत स्पष्ट केलें आहे—

Here is no water but only rock.

पाश्चिमात्य जीवनाची कृत्रिमता, अश्लीलता व विद्रूपता त्याने 'A game of chess' या प्रकरणांत प्रतीत केली आहे. यांत लिलच्या पति लढाईवरून परत येणार असून त्याच्या पश्चात् लिल्ने दुसऱ्या एका तरुणाशी संबंध ठेवला होता व केमिस्ट-कडून गर्भपात करणाऱ्या गोळया आणून तिने खाल्ल्या, अशी कथा सांगितली आहे. या कथेवरून प्रतीत होणारी आधुनिक मानवी जीवनाची दुरवस्था कवीने मोठ्या खुबीने सूचित केली आहे—

HURRY UP PLEASE ITS TIME
Now Albert's coming back, make yourself a bit smart,
He'll want to know what you done with that money he gave you
To get some teeth.

दुसराहि असाच एक प्रसंग कवीने रंगविला आहे. त्यांत एका थकलेल्या टायपिस्ट् स्त्रीने आपल्या शरीराचें दान केल्यानंतरच्या तिच्या वर्तनाचें वर्णन कवीने किती उपहासाने केलें आहे—

She turns and looks a moment in the glass,
Hardly aware of her departed lover;

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

Her brain allows one help–formed thought to pass:
‘ Well now that's done: and I'mglad it's over. ’
When lovely woman stoops to folly and
Paces about her room again, alone,
She smooths her hair with antomatic hand,
And puts a record on the gramophone.

याप्रमाणें ईलिअटने आधुनिक जीवनाची पोकळता प्रगट करून ‘ The Hollow Men ’ (१९२५) या काव्यांत आपले विचार स्पष्ट केले.

We are the hollow men
We are the stuffed men

व आधुनिक जगाचा अंत कसा होईल, हेंहि ध्वनित केलें—

This is the way the world ends
This is the way the world ends
This is the way the world ends
Not with a bang but a whimper.

ईलिअटने आपल्या या पहिल्या कालखंडांतील काव्यांत आधुनिक जीवनाची निष्क्रियता, दुर्गंधी व वैरागता प्रगट केल्यानंतर दुसऱ्या कालखंडातील काव्यांत त्याने जीवनाची फलद्रुपता कशी साधावी, यासंबंधी कल्पना मांडल्या आहेत. नैतिक निष्क्रियतेमुळे वैयक्तिक, तसेंच, सामाजिक जीवनाला कीड लागते, असें ईलिअटला वाटतें. या नैतिक निष्क्रियतेलाच उच्च नीति मानून आधुनिक जगांतली कांही सुधारलेली माणसें आम्ही नीतिपार गेलों आहोंत (amorel), असें मानतात. ईलिअटच्या साऱ्या टीकेचा रोख या गोष्टीकडे आहे. जीवनाला नीतीचें दृढ अधिष्ठान पाहिजे व तें नव्यानें निर्माण करतां येत नसेल, तर मनुष्यांनी जुन्याला धरून राहिलें पाहिजे. या दृष्टीनेच ईलिअटने अँग्लो-कॅथलिक धर्म स्वीकारला. ईलिअटला जुन्या समाजांच्या चालीरीतींची (ritual) आवड वाटते, ती देखील यामुळेंच.

जीवनाची ‘ आकृति ’ एकसारखी विशाल होत असल्याने मनुष्यांनी आपलीं मनें व आपला समाज यांचीहि विशालता साधली पाहिजे. असें झालें नाही, तर क्रांति घडते. ठराविक साऱ्यांमध्ये आपले जीवन गुंतवून ठेवण्याची मनुष्यांना सवय जडलेली आहे. आपल्या अनुभवास आलेल्या नाविन्याला मनुष्य दचकतो. आपलें सारेंच कांही ठरून गेलेलं आहे.—

Here we go round the prickly pear
Prickly pear prickly pear
Hear we go round the prickly pear
At five o'clock in the morning

या जीवनाचा ईलिअटला वीट आला आहे ! असल्या जीवनांत आत्म्याला स्पर्श करण्याचा एकहि क्षण येत नाही ! क्षणाक्षणाला जें सदैव जळत राहील (Life-time burning in every moment) तेंच खरें जीवन ! तें अनुभवण्यासाठी आपणाला आपल्या ठरून गेलेल्या सवयी मोडल्या पाहिजेत. या क्रियेला ईलिअट त्यागक्रिया (The way of disporsession) म्हणतो.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

'The Dry Salvages' (१९४१) यांत समुद्र आणि खडकांवरील दीपस्तंभ यांच्यावर रूपक रचलें आहे. समुद्र हा अमर जीवनाचा निदर्शक आहे आणि खडक व त्यांवरील दीपस्तंभ हे आपलीं ध्येयें नि मूल्यें यांचे निदर्शक आहेत. जीवन एकसारखें उसळत आहे व त्याच्या उसळीबरोबर दीपस्तंभांतील भयसूचक घंटा निनादित होते. हा नाद प्रवाशांना जीवनाच्या वादळांत कुठेंहि विसाव्याचें स्थळ नाहीं, एवढेंच सांगतो, तो त्यांना मार्गदर्शन करीत नाहीं. मात्र दूर किनाऱ्यावरील मंदिरांतील माता जहाजांतल्या प्रवाशांच्या सुरक्षिततेसाठीं प्रभूजवळ प्रार्थना करते. ईलिअटची खिश्चन धर्मावरील श्रद्धा या काव्यांत भरपूर प्रतीत होते, तरी पण त्याला केवळ धर्मनिष्ठ गूढवादी म्हणतां येणार नाहीं. जीवनांतील एक क्षण असा आहे कीं, तो आपल्या ज्ञानक्षेत्राबाहेर आहे असें ईलिअटला वाटतें—

For most of us, there is only the unattended
Moment, the moment in and out of time,
The distraction fit, lost in a shaft of sunlight.

हीच कल्पना त्यानें आपल्या 'The Hollow Men' या काव्याच्या शेवटीं मांडलेली आढळते.—

Between the idea
And the reality
Between the motion
And the act
Falls the shadow
For thine in the Kingdom.

'Little Gidding' (१९४२) या काव्यांत देखील हीच कल्पना निराळ्या प्रकारें मांडलेली आहे—

Between melting and freezing the soul's sap quivers.

घनता आणि द्रवता यांच्या मधोमध आत्म्याचें स्फुरण होत असतें, हें जर खरें, तर मानवाच्या साऱ्या प्रयत्नांचें ध्येय शांतता, श्रद्धा हेंच होय. ईलिअटला जीवनाचा हाच अर्थ फार महत्त्वाचा वाटतो.

We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time

कर्म, ज्ञान व श्रद्धा यांचें हें एकीकरण नव्यानें जगाला दाखवून देण्यांत ईलिअटनें मिळविलेलें यश हीच त्याच्या काव्याची थोरवी !

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सुनमुख (एकांकिका)

व्यंकटेश वकील, बी. ए.

● मुंबईच्या 'नवभारत' दैनिकाच्या संपादक मंडळांतील रा. व्यंकटेश वकील यांच्यासारखा वाङ्मयाच्या बहुविध क्षेत्रांत संचार करणारा प्रतिभासंपन्न लेखक विरळा. कवि, कथालेखक, नाटककार, पत्रपंडित इ. अनेक नात्यांनी वकील यांनी उदंड लौकिक संपादन केला आहे.

रा. वकील यांची प्रस्तुत एकांकिका त्यांच्या नाट्यप्रतिभेची चुणूक दाखविणारी अशीच उतरली आहे.

*

[एका गरीब संसाराला जरा उजळ कळा आली, म्हणजे जेवढी टापटीप एखाद्या खोलींत असूं शकेल, तेवढीच दिसणारी एक चाळींतली खोली.—दहा अकरा वर्षांची परकरी रेखा आणि तिच्या त्याच वयाच्या दोन सोबतिणी नीला आणि लीला; दवंडी देण्यासाठी थाळी वाजवून रेखा गीत म्हणायला सुरवात करते.]

रेखा—ऐका, हो, ऐका !—
चाळींतल्या आयांनो !—आळींतल्या बायांनो !
नका बोलूं, पुसूं नका ऐका, हो ऐका !
लीला—बाहुलीचं धरलंय लगीन आम्ही,
पोहे द्या, साखर द्या, खाऊं द्या तुम्ही.
नीला—लेकी तुमच्या वऱ्हाडणी, खेळ खेळुन दमल्या
चिंवचिंव चिमण्या, मांडवांत जमल्या.
रेखा— द्याहो द्या, खाऊ द्या,
सर्वे लांडगा भाऊ द्या, ऐकूं आलं का ?
सगळ्याजणी—आळींतल्या आयांनो !
चाळींतल्या बायांनो ! ऐका हो ऐका !

[बाहेरून दार ठोठावण्याचा आवाज येतो, पण ह्या सगळ्या जणी आपल्याच नादांत असतात. दार ठोठावणारी लताताई रेखाची थोरली बहीण.]

लता—(बाहेरून ओरडते) दार उघडतां की नाही ?
ए बहिऱ्यांनो ! ऐकूं आलं का !

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

रेखा—गप्प, आमची ताई आली !

लीला—मग आता काय करायचं ?

नीला—सांग, आता कुठं लपायचं ?

रेखा—लपायचं काय म्हणून ? चोरी केली का चहाडी केली ? तुम्ही घाबरूं नका.

लता—(बाहेरून) ऐकूं आलं का ?

[रेखा दार उघडते, इतर मुली जरा बाजूला संकोचून उभ्या राहतात. लता येते, तिला रेखा बिलगते.]

रेखा—आज कशी ग लवकर आलीस ?

लता—काय चालवलंय ग तुम्ही इथं ?

रेखा—आम्ही खेळखेळ खेळतो इथं !

नीला—बाहुलीच्या लग्नाचा—

लीला—विहीणीच्या जेवणाचा—

लता—लग्नाचा ?—विहिणीच्या जेवणाचा ?—ग बाई, योगायोग दिसतो गमतीचा ! आई कुठाय् ग ?

रेखा—शेजारी गेली ती सुधा मावशीकडे ! तिनंच सांगितलं आम्हाला इथं खेळायला ?

लता—लग्नाचा खेळ खेळायला !

रेखा—बाईंनी शाळेंत शिकवला—

लता—बऱ्याच आहेत की तुझ्या बाई ! पण त्या तुझ्या बाईंना म्हणावं, आमच्या घरांत लुटुपुटुचीं लग्नं होत नसतात ! खरंखुरं लगीन व्हायचं आहे !

नीला—अय्या खरोखरचं लगीन !

लीला—कुणाचं होणार लगीन !

लता—या आमच्या रेखाताईचं !

(सगळ्या जणी हासतात.)

रेखा—नाही ग नाही. आमच्या ताईचं होणार आहे ! ठरलंय् का ग ताई !

लता—हूं, ठरवलंय् ना ! म्हणून तर आईला बोलाव म्हणत्ये !

सगळ्याजणी—अय्या, आता मजा होईल, लताताईचं लगीन होईल; सगळ्याजणी पळा, पळा, वऱ्हाडणी करा गोळा.

(टाळ्या वाजवीत हासत खिदळत बाहेर जातात.)

लता—वऱ्हाडणी गोळा होतील तें खरं ग, पण आधी त्या चंदूच्या मावशीची खात्री पटवून दिली पाहिजे. कशाला मेली ही श्रीमंती नि गरिबी जगांत असते, कुणाला ठाऊक ! प्रीतीचं मोजमाप सौंदर्यावरून करणं हा पुरुषांचा व्यवहार, पण स्त्रिया मात्र त्याचं मोजमाप पैशावरून करतात ! चंदूच्या मावशीनं आपल्या भाच्यासाठी श्रीमंताची मुलगी सून करून घेण्याचा हट्ट कसा भोवतोय मला !—(टेबलाचा खण उघडून एक फोटो बाहेर काढते व त्याच्याशी बोलते)—मिस्टर चंदू, तुम्ही एकदा म्हणाला होता– " ताजमहाल उभारण्यासाठी शहाजहानच्या प्रेमापेक्षा शहाजहानचा पैसाच अधिक कारण झाला ! " खरं आहे तें !–मग आता काय होईल तुमची मावशी इथं आली म्हणजे ?–काय मी वेड्यासारखं बडबडतें ? चंद्या, माझ्या सोन्या, तुझ्याविना वेड लागेल रे मला ! [लतेची आई येते. चंदूचा फोटो टेबलाच्या खणांत ठेवून लता हसरा चेहेरा करते] आलीस आई ?

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आई—कसली गंमत सांगितलीस रेखेला ? नि आज लवकर कशी आलीस ! ऑफिसला रजा आहे वाटतं ?

लता—नाही. रजा घेतली मुद्दाम. रेखेला कुठं मी गंमत सांगितली ! खरी गंमत आता व्हायची आहे !–(गंभीरपणाने) एकाएकी घेरी आली म्हणजे त्याच्या-वर कांही घरगुती उपाय आहे ना ग ?

आई—घेरी ! उपाय ! मला तुझं कांहींहि कळत नाही !

लता—कळेल आपोआप ! पण उपाय तर सांगशील ?

आई—पांढरा कांदा ठेचून हुंगायला द्यायचा.

लता—मग आण पाहूं एक कांदा ठेचून !

आई—कुणासाठी ?

लता—तुझ्यासाठी !

आई—माझ्यासाठी !–मला काय झालं ?

लता—झालं नाही, पण होईल ! या इथं बस बघूं आधी (तिला ओढत ओढत खुर्चीवर नेऊन बसवते.)

आई—अग, पण अशी काय करतेस ? खांदे दुखायला लागले माझे ! बसलें मी आता ! पुढं काय ?

लता—सांगते ना !—(गंभीरपणाने, पण नाटकी स्वरांत)--दयाबाई, आप-ल्याला माहीतच असेल की, आपली धाकटी मुलगी नामें रेखा ही जन्मायच्या आधी दोन महिने आपण विधवा झालांत ! दहा वर्षं झाली आता त्या गोष्टीला !

आई--लता, तुला काय सांगायचं आहे तें दोन शब्दांत सांगून टाक पाहूं.

लता--अगदी दोनच शब्द आहेत हे ! मात्र त्याची लांबी एखाद्या ग्रंथाला जोडण्यांत येणाऱ्या दोन शब्दांइतकीच होणार आहे ! कांहींहि मध्ये बोलण्याचा प्रयत्न करूं नका. आता लवकरच घडी-दो-घडींनी एक मोठा ग्रंथ व्हायची वेळ आलेली आहे या आपल्या घरांत ! –म्हणजे आपण राहतों या भाड्याच्या खोलींत !

आई—तुला काय सांगायचं आहे, तें सांगून टाक. एकदाचं हें नाटक पुरें !

लता—दयाबाई, आपण दहा वर्षांपूर्वी जेव्हा विधवा झालांत, तेव्हां आप-ल्याला आणखी एक दुसरी दहा वर्षांची मुलगी होती.

आई—तें आहे मला ठाऊक. तीच मुलगी आता वीस वर्षांची होऊन माझ्याशी सध्या बोलत आहे !

लता—आता कसं ?—असं कांही तरी बोल ! मला वाटलं, तूं वीस वर्षांची घोडी म्हणशील !

आई—घोडी !

लता—लग्नाशिवाय वाढलेल्या मुलींना घोडीच म्हणत असतात ना ? मग तूंच का तसें म्हणूं नये ?

आई--लता, पुरें, हं. तुला काय म्हणायचं असेल, तें स्पष्ट बोल.

लता—अशी चिरडीवर येऊं नकोस. हा कांदा घे. नीट टेंकून बैस. आई, आपण गरिबींत दिवस काढले. हालअपेष्टा तूं सहन केल्यास, आणि ममतेचे शब्द आम्हीं दोघी बहिणींनी ऐकले !

 आई—तें सगळं खरं गं ! पण त्याचं आज काय ?

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

लता—तेंच सांगायचं आहे. तूं मला शिक्षण दिलंस, स्वत:च्या पायावर उभं राहायला शिकवलंस; मला जगांत बळकट बळकट बनवलंस.

आई—आज या साऱ्या संसाराचा भार एखाद्या कर्त्या मुलासारखा तूंच सांभाळतेस.

लता—पण तूं सोसलेल्या काबाडकष्टाचं मोल मला विसरतां येत नाही!

आई—एक गोष्ट मात्र विसरलीस.

लता—कुठली?

आई—इथं पांढरा कांदा घेऊन मला बसायला सांगितलंस.

लता—अय्या, खरंच ग, आई! ही तुझी वाढलेली घोडी आता उजवणार आहे, म्हटलं. तिचं लग्न होणार आहे!

आई—लग्न होणार आहे ना! मग त्यांत कसलं ग येवढं घेरी येण्यासारखं संकट आहे? उलट, किती बरं वाटलं मला. एका काळजींतून मुक्त झालें मी! वाढलेली पोर म्हणजे आईच्या उरावरची जिवंत शेगडी! सारखी आच लागत असते तिच्या अंत:करणाला! नोकरी शोधलीस, तसा नवराहि शोधून काढलास, हें फार बरं झालं. त्याचं नांव तरी सांगशील?

लता—चंदू! आपल्याकडे दोन चारदा चहाला आले होते ते.

आई—आलं सगळं ध्यानांत! त्या तुझ्या ऑफिसांतल्या विमलचा भाऊ ना?

लता—नाही, खोटं सांगितलं होतं मी तेव्हा!

आई—खोटं सांगितलंस?—मग ते तिचे कोण?

लता—कुणी देखील नाही. त्यांना आपलं घर बघायचं होतं, तुला बघायचं होतं. आपल्या घरांत पुरुष-माणूस कुणी नाही, म्हणून त्यांना विमलचा भाऊ बनवलं नि तिच्या बरोबर त्यांना बोलावलं.

आई—बरीच आहेस की ग तूं! मला त्यांच्या बोलण्या चालण्यांत कसलीच खोड दिसली नाही!

लता—आवडले तुला ते?

आई—तुझी आवडनिवड मान्यच करून घ्यायला हवी. झालं आता? नि येवढ्यासाठीच मला कांदा घ्यायला सांगितलंस?

लता—नाही. ही कुठं आताशा नांदी झाली. खरं नाटक पुढंच व्हायचं आहे!

आई—म्हणजे? मला घेरी आल्याचं नाटक करायला सांगणार आहेस वाटतं?

लता—नाही, तुला घेरीच येईल आपोआप. ही चंदूची चिठ्ठी वाच.

आई—तूंच दाखव वाचून!

लता—प्रियत-हृदय! मी नाही वाचत अशानं!

आई—तेवढं सोडून वाच.

लता—आजच्या नाटकाच्या दृष्टीनं महत्त्वाचं तेवढं वाचून दाखवतें—" लता तुझ्याबद्दल मावशीचा अनुकूल ग्रह झाला आहे. तुझा फोटो बघून तर ती फारच खूष झाली. आता प्रत्यक्ष बघायलाच येणार ती तुला."

आई—या म्हणावं. माझी नक्षत्रासारखी पोर कुणाच्याहि नजरेंत भरल्याशिवाय रहायची नाही!

लता—नुसतं तेवढंच असतं, तर किती बरं झालं असतं! मग नसता मी पांढरा कांदा मागवला. पण...

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आई—आता पुरें, हं, तुझी कांद्याची गंमत! काय तें सांगून टाक बघूं!

लता—आई, आई, (तिच्या कंबरेला बिलगून) आपण गरीब आहोंत, हा आपला अपराध का ग! चंदू माझ्यावर प्रेम करतो, हाहि माझाच अपराध का ग!

आई—कोण म्हणतं तसं! तूं लग्न करून आपल्या संसारांत रमलीस, म्हणजे माझं कसं होईल, असा स्वार्थी विचार क्षणमात्रच माझ्या मनांत येऊन गेला, पण मग माझं अपराधी मन ओशाळलं. माझी गरिबी मी तुझ्या सुखाआड येऊं देणार नाही. तुझं लग्न टरलं, म्हणून का मला खंत वाटेल?

लता—गरिबी खरंच का इतकी वाईट असते!

आई—असते, तर!–खूपच वाईट असते! असूं दे तुझे पति गरीब! तूं त्यांचा संसार नेटकेपणानं करशील, अशी खात्री वाटते मला.

लता—नाही, ते गरीब नाहीत. आपल्या मावशीचे लाडके आहेत. त्यांनी आपला वारस केलाय् चंदूला.

अनुक्रमणिका
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आई—मग कशाला ग तूं येवढी काळजींत पडलीस?

लता—कारण चंदूला एखादी श्रीमंताची मुलगी करून घेण्याचा त्यांचा बेत आहे!

आई—अस्सं होय?—त्यांचंहि खरंच. बेटा, आपण कर्मदरिद्री आहोंत! श्रीमंताची बरोबरी आपण कशी करूं शकणार!

लता—पण चंदूंनी खोटंच सांगितलं मावशीला!

आई—काय सांगितलं त्यांनी?

लता—असं सांगितलं त्यांनी!—(पत्र वाचून दाखवते)—"—पण त्याची तुला काळजी नको. तूं आपल्याच तोलाची श्रीमंत घराण्यांतली आहेस असं मी तिला सांगताच तिनं दिली संमति आपल्या लग्नाला. पण आता ती आज उद्या केव्हा तरी तुझ्याकडे अचानक येऊन जाणार आहे. तेव्हा रजा काढ व कसं तरी श्रीमंतीचं सोंग आण."—आता सांग, हें श्रीमंतीचं सोंग कसं आणायचं?

आई—येऊं दे त्यांना, कांहींहि उणं पडूं देणार नाहीं मी त्यांचं!

(रेखा धावत येते)

रेखा—बघ, किती पोहे गोळा केले आम्ही! आतां साखर तूं द्यायची!

आई—साखर?

रेखा—होय, साखर!

लता—देतें, हं मी! (आत जायला निघते)

रेखा—पुष्कळ, पुष्कळ आण!

लता—आणतें, हं! (जाते.)

रेखा—आई, ताईचं खरंच का ग लगीन व्हायचं आहे?

आई—होणार आहे तर!

रेखा—तिच्या लग्नांत मजा-मजा येईल, नाही?

आई—येईल तर!

रेखा—म्हणजे मग आता ताईला नवरा येईल!—कसा आहे तो?

आई—छान, छान, गोरा गोरा पान.

रेखा—तिला सासू पण आहे का ग?

आई—आहे तर!

रेखा—कशी आहे ती? लिलीच्या आजीसारखी द्वाड आहे का ग?

आई—मी तिला अजून बघितली नाहीं.

[बाहेर दार ठोठावल्याचा आवाज होतो.]

रेखा—कुणी तरी आलंय्!

[धावत जाऊन दार उघडते. एक मध्यम वयस्का साध्या पोशाखांत असलेली येते.]

बाई—दयाबाई इथंच रहातात का?

आई—ओळखलं नाही मी आपल्याला?—

बाई—आपल्यालाच काय, पण दयाबाईंच्या देखील ओळखीची नाही मी!

आई—दयाबाईंच्या? आपला गैरसमज होतोय् मीच दयाबाई!

बाई—तुम्ही दयाबाई? मला वाटलं—

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आई—काय वाटलं आपल्याला ?

बाई—किती साध्या आहांत हो तुम्ही !

[लता बाहेर येते.]

लता—आजच्या चहापुरती देखील साखर घरांत नाही. रेखा, आजकाल किनई रेशनिंगमुळं लग्नांत मेजवान्या देण्याची मनाई झालेली आहे—बाहुलीच्या लग्नांत देखील—

रेखा—आम्ही नाही, जा. ताईटली कुठली ! तुझ्या लग्नांत नको देऊंस मेजवानी, पण आता आम्हाला साखर हवी !—

लता—चांगले दोन घम्मक लाडू देते—

रेखा—आई, ही बघ ग ताई कशी करते ती ?

आई—तुला साखर मिळाली म्हणजे झालं ना ? आणि, ताईला असं बोलतात वाटतं ! (बाईकडे वळून) आपण बसता ना ? आपण का आलांत ह्याची देखील विचारपूस केली नाही मी ! लता, ह्यांना बसव ग. मी हिची समजूत घालून येते. चल ग !

(रेखा व आई जातात.)

बाई—तुझंच नांव लता वाटतं ! आवडलं मला ! नांवासारखीच नाजुक दिसतेस !

लता—तसा नाजुकपणा गरिबीला पेलत नसतो !

बाई—गरिबी नि साधेपणा यांतला फरक कळतो मला !

लता—साधेपणाचा संभव गरिबीच्या कुसव्यांतच होत असतो. अय्या, आपली एकमेकींशी जरा देखील ओळख नाही. नि मी बोलत काय बसलें आपल्या बरोबर ?

बाई—पण बोलण्यांतच ओळख होत असते ! आता झाली आपली ओळख !

लता—बाईकडे कसलं काम होतं ?

बाई—नाही, तुझ्याकडेच होतं ! इथं आज आक्कासाहेब जोशी यायच्या आहेत ना ?

लता—आक्कासाहेब जोशी ? चंदूच्या—

बाई—चंदूची मावशी.

लता—यायच्या आहेत खऱ्या.

बाई—त्यांनीच मला इथं त्यांना भेटायला सांगितलं. त्यांना मी आमच्या कन्याश्रमासाठी देणगी मागितली होती. त्यांनी चिठ्ठींत तुझा पत्ता कळवला नि इथं भेटायला सांगितलं.

लता—असं होय ? तुमच्या त्या कन्याश्रमाला त्या कोणती देणगी देणार, हें कांही मला माहीत नाही. त्यांची माझी एकदां देखील गांठ भेट झाली नाही !

बाई—खरंच ? पण त्यांच्या चंदूबरोबर तुझं लग्न ठरलंय् म्हणे. त्यानिमित्ताने त्या मोठी देणगी देणार आहेत.

लता—हा सारा घोटाळा त्या चंदूनं केला ! उगीच खोटं खोटं सांगितलं आपल्या मावशीला !

बाई—म्हणजे ?—तुमचं लग्न ठरलं नाही वाटतं ?

लता—तसं ठरलंय ! तुम्ही आपल्या देणगीची काळजी करूं नका. लग्न होवो न होवो, मी तुमच्या कन्याश्रमाला दरमहा पांच रुपये देण्याचं कबूल करतें; पण त्या चंदूनं आपल्या मावशीला बरंचसं खोटं-खोटं सांगितलं !

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

बाई—काय खोटं खोटं सांगितलं!

लता—आमची श्रीमंती तर तुम्ही बघतां आहांतच! तुमच्या आक्कासाहेबांना आपल्या तोलाची श्रीमंत घराण्यांतली मुलगी हवी होती, म्हणून चंदूनं माझ्या श्रीमंतीबद्दल मावशीजवळ खोटं-खोटं सांगितलं! पण कधीनाकधी तरी खोटेपणा उघडकीला येणारच! आताच बघा तुम्हीं, बाई! त्या इथं येणार असल्याचं चंदूनं मला थोड्या वेळापूर्वी सांगितलं. त्या इथं येणार, हे तुम्हीं सांगितलं, सांगा, काय वाटेल?—सगळीं सोंगं आणतां येतात, पण हें श्रीमंतीचं सोंग आणतां येणं फार कठिण. आक्कासाहेब आल्या की, मी त्यांचे पाय धरणार आणि सगळं खरं खरं सांगून टाकणार!

बाई—पण त्यांनी म्हणे चंदूला आपला वारस ठरविला आहे. त्याच्या लबाडीमुळं त्या रागावल्या, तर कदाचित् त्याला वारस देखील करायच्या नाहीत!

लता—तसं झालं तर एकापरी बरं होईल.

बाई—कसं ग? मग तू त्या फटिंगाबरोबर लग्न करशील?

लता—चंदू फटिंग झाला, तर फार बरं वाटेल मला. त्याच्याबरोबर आनंदानं संसार करीन मी. खरं सांगू? मला या श्रीमंत बायकांचीच भारी भीति वाटत असते!

बाई—ती ग काय म्हणून?

लता—सोन्याच्या बळावर देवकळा आलेल्या शेणामेणाच्या या पुतळ्या! त्यांना मुळी मनच नसतं!

[ऊर्मिलाबाई येतात, पोशाख आणि अलंकार यांचे हें चालतें बोलतें प्रदर्शन बघून दोघीहि एकमेकींकडे प्रश्नार्थक मुद्रेने बघतात.]

लता—(बाईला हळूंच)-यांचं नांव ऊर्मिलाबाई!

ऊर्मिला—दयाबाई नाहीत वाटतं घरीं? आम्ही आमचीं दहा कामं मागं टाकून यांच्याकडे यावं नि ह्या नेमक्या बाहेर गेलेल्या असाव्यात! आहे का ग ठाऊक, लता, तुला? -कुठं गेली तुझी आई?

लता—बसा ना, इथंच शेजारी गेली ती!

ऊर्मिला—बसायचं म्हणतेस; पण बसायचं कशावर? खुर्ची तर एकच दिसते नि ती या बाईंनी अडविली!

लता—पाट आणतें मी!

ऊर्मिला—कांही नको. आम्ही श्रीमंतांनी तुझ्यासारखीच्या घरी येणं हेंच मुळीं चुकीचं आहे! पण करतां काय?

बाई—लता, त्यांना पाट काय देतेस, चौरंग द्यायला हवा त्यांना चांदीचा! यावं श्रीमंतीणबाई, मीं करतें आपल्यासाठी खुर्ची रिकामी!

ऊर्मिला—कोण ग या लता?

बाई—मी एक गरीब बाई, कन्याश्रमासाठी भाऊबीज मागायला आलें मी!

ऊर्मिला—म्हणजे मग छानच की! एकादशीच्या भेटीला शिवरात्र आली! मीं असं विचारतें, दयाबाई म्हणजे कोण वाटतात हो तुम्हांला?

बाई—या लतेनं दरमहा पांच रुपये देऊं केले आमच्या आश्रमाला!

ऊर्मिला—उथळ पाण्याला खळखळाटच फार. आता ही लता रेशनिंगमध्ये नोकरी करते, म्हणून आली असेल येवढी मिजास. नाही तर हिची आई आमच्याकडे चांगली सात वर्षं स्वयंपाकाला होती!

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

लता—(चिडून) नि त्याचाच डांगोरा पिटायला तुम्ही इथं आलां होता वाटतं !

ऊर्मिला—खरंच ग बाई ही दुनिया कांही भलेपणाला धार्जिणी नसते! सात वर्षं आमच्या अन्नावर पिंड पोसलास, नि आता असा अपमान करतेस माझा !

लता—पिंड पोसला म्हणे ! अन्नावारी फुकट राबायला सापडलें होतें खरी !

ऊर्मिला—आणि आता आपली पायरी सोडून वागतेस ! कुठं गेली तुझी आई ! तिला आता श्रीमंत जावई मिळविण्याची हौस सुटलेली दिसते !

बाई—श्रीमंत जावई ! आपल्या मुलाशी का या लतेचं लग्न करायचं ठरवलंय त्यांनी !

सोल एजंट सोराबजी खरशदजी आणि कं. फोर्ट, मुंबई कालिकत स्ट्रीट,

अनुक्रमणिका
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

ऊर्मिला—ती ठरवील नि मी ऐकून घेईन ! नांव सोडा ! ह्या लतेचं त्या चंद्रकांत पेठ्यांबरोबर लग्न व्हायचं ठरलंय म्हणे ! खरं आहे ना, लता, मी सांगतें हें !

लता—तुम्हांला कुणी सांगितल्या फुकटच्या उठाठेवी ?

ऊर्मिला—चंद्रकांतासारख्या श्रीमंत मुलाबरोबर लग्न करण्याचा तुला अधिकार नाही !

बाई—का बरं ?

ऊर्मिला—त्याच्यासारख्या श्रीमंत वराला आमच्यासारख्या श्रीमंत घराण्यांतलीच मुलगी वधू म्हणून शोभेल ! आमच्या शांतेसाठी राखून ठेवला होता आम्ही चंद्रकांतला !

बाई—राखून ठेवला होता ?

ऊर्मिला—होय तसंच का म्हणानात !

लता—शांतेसाठी किती जणांना राखून ठेवणार तुम्ही ?

ऊर्मिला—त्याच्या पंचायती तुला काय म्हणून ?

लता—नाही म्हटलं, गेल्या वर्षी ती घरांतून नाहीशी झाली, नि कुठल्याशा धर्मस्थानांत सांपडली म्हणे चारपांच दिवसांनी ! तेव्हाचा तो तुमचा ड्रायव्हर अजून आहेचना राखून ठेवलेला ?

ऊर्मिला—तुला काय करायच्या आहेत या उठाठेवी ?

लता—तुम्ही माझ्या उठाठेवी करतां म्हणून ! समजलं ?

ऊर्मिला—माझं मी बघून घेईन ! लता, तुझं चंद्रकांत पेठ्याशीं लग्न होतां कामा नये !

बाई—तुम्ही हुकूम सोडतां, हें तर झालंच ! पण मी तर ऐकलं कीं, चंद्रकांत पेठ्यानंच हिला मागणी घातली !

ऊर्मिला—मग हिनं त्याला नकार दिला पाहिजे !

बाई—पण त्यामुळं तुमच्या शांतेचं होईल का त्याच्याबरोबर लग्न ?

ऊर्मिला—होय, होईल, त्याची मावशी खूपच धनलोभी आहे म्हणे ! तिला भरपूर हुंडा देऊन खुष करण्याची आमची ऐपत आहे !

बाई—होय का ? तें नव्हतं मला माहित ! पण तुमच्या शांतेबद्दल आतां ऐकलेलं त्यांच्या कानीं गेलं तर ?

लता—वर्तमानपत्रांत देखील छापून आलं होतं तें !

ऊर्मिला—सोन्याचे बोळे कानांत घातले की, सगळीं जणं बहिरीं होतांत ! चंद्रकांताला मग मुळी कांही ऐकायलाच येणार नाही !

लता—पण माझी खात्री आहे कीं, माझे चंदू मला कधीच अंतर देणार नाहीत !

ऊर्मिला—म्हणे " माझे चंदू ! " तुझ्या चोरट्या आईबद्दल त्याला सांगितलं तरी देखील ?—

लता—खोटं आहे तें !

ऊर्मिला—तर, तर, खोटं म्हणे ! तुझ्या आईनं आमच्या कुंदेची सोन्याची साखळी नव्हती चोरली ?

लता—खोटं—खोटं आहे तें ?

ऊर्मिला—आम्हांला खोटं ठरवतेस ? काय वाटतं तुला ? प्रत्यक्ष तुझ्या आईचा कबुलीजबाब लिहून घेतला आम्ही !

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

लता—ठाऊक आहे तें मला! या घराबाहेर आमच्या आत्ता निघा! अपमान करीन मी तुमचा!

ऊर्मिला—अपमान करीन म्हणे! मी तुझ्या आईला भेटायला आले आहे—

[दयाबाई येते. ऊर्मिलाबाईला बघून दचकते.]

दया—बाईसाहेब, आज गरीबांच्या घरीं पायधूळ झाडलांत आपण!

बाई—मोटारींतून आल्या त्या. खास राखून ठेवलेल्या ड्रायव्हरबरोबर! त्या कशा झाडतील पायधूळ?

लता—पायधूळ म्हणे! चांगली धुळवड केली श्रीमंतीण बाईनं!

ऊर्मिला—दयाबाई, मला तुझ्याशी बोलायचं आहे एका कामासाठी.

दया—पण आता मी कुठंच स्वयंपाकाला जात नसतें!

ऊर्मिला—त्या कामासाठी नाही मी तुझ्याकडे आलें!

दया—लता, बाईसाहेबांना खुर्ची तरी दे! क्षमा करा! आमच्या घरांत एकच खुर्ची आहे!

ऊर्मिला—तें देखालि माझं भाग्यच म्हणायचं! अलीकडे थोर माणसं झाला आहांत तुम्ही मायलेकी! जरा आमच्या बंगल्यावर चलतेस, दयाबाई? मला तुझ्याशी कांही महत्त्वाचं बोलायचं आहे.

बाई—आपण जाणार, बाईसाहेब?

ऊर्मिला—का बरं? तुमचं कांही काम होतं?

बाई—माझं आणखी दुसरं कसलं काम असणार? इथं आता चंद्रकांताच्या मावशी यायच्या आहेत. तेव्हा म्हटलं, अनायासे तुमची त्यांच्याबरोबर भेट होईल. माझं स्वतःचं काम फंड गोळा करण्याचं! त्याच्यासाठी येईन मी आपल्या घरीं—

ऊर्मिला—घरीं नाही, बंगल्यावर! पण इथं खरंच का चंद्रकांताची मावशी येणार आहे?—कशाला येणार आहे ती?

बाई—या लतेला बघायला!

स्टॉकिस्टस्:—१ जनरल एजन्सी, अमरावती २ राठी ॲन्ड सन्स, मुर्तिजापूर

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

ऊर्मिला—या घराला आल्या का गोष्टी ?-मग आम्हांला आमच्या दृष्टीनं घाईच करायला हवी! समजा इथं ती आली नि दिला लतेला होकार, तर इथल्या इथं आम्ही तें लग्न मोडूं!

बाई—तुम्ही लग्न मोडणार !-तें कसं काय?

ऊर्मिला—तिला आम्ही दयाबाईचा कबुलीजबाब दाखवूं!

बाई—कबुलीजबाब !-कसला ग कबुलीजबाब, लता!

दया—माझा कबुलीजबाब दाखविणार?-तो रेखेच्या साखळीबद्दलचा?

ऊर्मिला—रेखेची साखळी म्हणे! तेव्हा गय करून चूक केली मी!

बाई—दयाबाई, हें काय नवीनच!

ऊर्मिला—दयाबाईला हें जुनंच आहे! मुद्दाम आणला मी तो बरोबर-गाडींत ठेवलाय खालीं! आणून दाखवतें मी तुम्हांला—(बाहेर जाते)

दया (जातांना)—बाईसाहेब, नका हो माझ्या मुलीचा घात करूं! माझ्यावर दया करा!—(तिच्या पाठोपाठ जाते)

लता—आई उगीचंच घाबरते. त्या कबुली जबाबानं कांहीहि वेडंवाकडं व्हायचं नाही!

बाई—पण कबुली जबाबाचं हें काय प्रकरण आहे?

लता—कसलं प्रकरण नि काय? श्रीमंतांच्या दरिद्री अंत:करणाचं तें एक भुक्कड कारस्थान आहे! आमची रेखा वर्षाची झाली, तेव्हा तिला एक सोन्याची साखळी केलेली होती आईनं! माझ्या बाबांच्या मृत्यूनंतर दोन महिन्यांनी जन्मलेल्या त्या अनाथ जीवावर आईचा भारीच जीव! आमच्यासाठी आईनं किती हाल सोसले, याची कल्पना आम्हांला देखील नीटशी नाही! या श्रीमंतीणबाईकडे ती स्वयंपाकाला होती. गरिबीचं उग्र स्वरूप बघून देखील ती घाबरली नाही! स्वत: हसतमुख राहून आम्हाला चिमणचारा घालायची ती. आपल्या पोटाला चिमटा घेऊन आपल्या अर्भकांना जगविणारी ती खरी आई होती! बाबांच्या फंडाचे रुपये मिळाले, त्याची तिनं एक सोन्याची साखळी केली रेखेला. कौतुकांन गळ्यांत घालून रेखेला कडेवर घेतलं नि या श्रीमंतीणबाईच्या घरीं गेली. त्या साखळीवर या बाईची नजर फिरली आणि चक्क ती आपल्या मुलीची आहे, असं सांगून हिसकून घेतली!

बाई—असं केलं ह्या बाईनं? -खरं सांगतेस तूं हें?

लता—विश्वास न ठेवण्यासारखीच गोष्ट घडली ती! समजा, एखादीनं आपल्या स्वयंपाकिणीला लुबाडलं व तिच्यावरच चोरीचा आळ घातला, तर जग कुणावर विश्वास ठेवील?

बाई—श्रीमंतावर जग विश्वास ठेवील, हें सत्य आहे!

लता—तीच भीति आईला वाटत होती! साखळी आपली होती, हें कसं सिद्ध करावं, हें तिला कळेना! उलट, आपल्याला चोरटी ठरविल्यामुळे कुणी दाराशी उभं करणार नाही, अशी तिला धाकधूक वाटत होती! या श्रीमंतीणबाईनं तिला खूपच धाक दाखविला! तिच्या जवळून चोरी केल्याचा कबुलीजबाब लिहून घेतला! आम्ही दोन मुली उघड्या पडूं, या भीतीनं आई तिच्या कपटाला बळी पडली आणि त्या कबुलीजबाबाच्या जोरावर तिला आपल्या घरीं सात वर्षें जवळजवळ पोटावारी राबवून घेतलं!

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

बाई—पण तुझी आई अशी कशी ग भोळी ! जिथून ती सांखळी विकत घेतली होती, तिथून तुझ्या आईनं पुरावा आणायचा होता !

लता—तें नाही तिला सुचलं, पण नंतर मला सुचलं. गेल्याच वर्षी मी चंदूच्या मदतीनं तें सगळं कांही केलं. सराफाच्या दुकानामधून जुन्या रजिष्टरांतला उतारा आणला, खरेदीची नोंद आणली, सगळा पुरावा जय्यत ठेवला, पण मग विचार केला, कशाला जुने मुडदे उकरून काढा ! तीन तोळे सोनं म्हणजे आज कांही लहानसहान रक्कम नव्हे ! पण म्हटलं, नको त्या जुन्या कटकटी !

बाई—ती नोंद आहे तुझ्याजवळ ?-- बघूं !

लता—इथंच कुठंतरी ठेवलेली असेल ! (टेबलाचा खण शोधत) ही बघा, सापडली.—

(तिच्या हातचा कागद घेऊन बाई वाचते.)

बाई—अस्सं आहे तर एकूण ! बऱ्याच हुशार दिसतात या श्रीमंतीणबाई ! लता, एक प्रश्न विचारूं तुला ?

लता—काय विचारायचं आहे ?

बाई—मला नाही वाटत की, चंदूची मावशी तुला त्याच्याबरोबर लग्न करायला परवानगी देईल म्हणून ! मग काय करशील तूं ?

लता—चंदू मला कधीहि अंतर देणार नाही !

बाई—तुम्ही श्रीमंत नाही, तुझी आई स्वयंपाकाला होती, हें समजलं म्हणजे ती नक्की चंदूवर रागावणार ! त्याला ती एक कवडी देखील देणार नाही !

लता—न देईना का ! आम्ही गरिबींतच संसार करूं !

बाई—हें असं बोलणं सोपं असतं ! मला तरी वाटतं की, तुझं चंदूवरचं प्रेम हें केवळ पैशासाठीच जडलेलं असावं !

लता—खोटं आहे तें ! चंदू गरीब असता, तरी देखील त्याला माळ घातली असती मी !

बाई—तुला एक सांगतें मी ! चंदू आपल्या मावशीच्यां मनासारखंच करील ! त्याला श्रीमंतीचा मोह सुटणार नाही ! तो तुला अंतर देईल !-मग फसशील तूं ! माझ्या ओळखीचा एक तरुण आहे, हुशार आहे, देखणा आहे, श्रीमंतहि पण आहे. दोन मोटारी आहेत त्याच्या घरीं ! त्याच्याशीं जमवून देईन मी तुझं लग्न.

लता—शक्य नाही तें !

बाई—पण समजा, चंदूनं तुला नकार दिल्यावर तो तरुण जर आपली मोटार इथं घेऊन आला नि त्यानं तुला लग्नाचं विचारलं तर !—काय करशील तूं ?

लता-त्याच्या मोटारीखाली सापडून जीव देईन !

[ऊर्मिला व तिच्या पाठोपाठ दया येतात.]

ऊर्मिला-हा बघा तो कबुलीजबाब !

बाई-बघूं !-(कागद घेते व वाचून त्याचे दोन तुकडे करते)

ऊर्मिला—हें काय केलंत तुम्ही ?

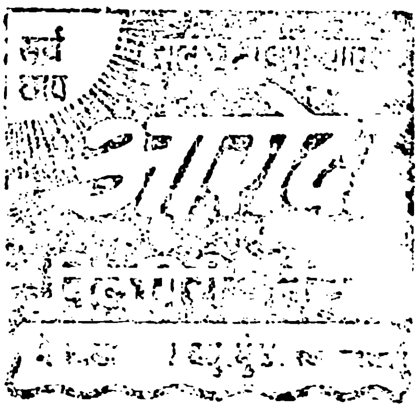

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

बाई—काय केलं ? –तुम्हाला एका संकटापासून वाचवावयाचं आहे ! ऊर्मिलाबाई, आम्हाला सारं कांही समजलं; ती सोन्याची साखळी आम्हांला नको. तेवढ्या किंमतीचा एक चेक दिला तरी चालेल !

ऊर्मिला—हं बालंट आहे माझ्यावर ! आम्हां श्रीमंतांना चोऱ्या करायला कांही भीक लागलेली नाही !

बाई—मग मात्र आम्हांला तो दहा वर्षांपूर्वीचा खरा प्रकार उघडकीस आणावा लागेल ! आमच्याजवळ सगळा पुरावा अगदी जय्यत आहे ! आता चोरीची फिर्याद तर तुमच्यावर होऊं शकेलच, पण शिवाय धाक दाखवून खोटा कबुलीजबाब घेतल्याचं देखील कुलंगडं बाहेर पडणार आहे ! सारं कांही वर्तमान-पत्रांतून प्रसिद्ध करूं आम्ही !

ऊर्मिला—वर्तमानपत्रांत ? तुम्ही मला कोण समजतां ?

[रेखा एक पाकीट घेऊन धावत येते.]

रेखा—ताई, हे बघ तुझं पत्र !

लता—चंदूचं दिसतंय !

[पत्र फोडून वाचूं लागते.]

रेखा—आई, माझी साखळी चोरणाऱ्या श्रीमंतीणबाई ह्याच का ग ?

बाई—तुमच्या लतेचं लग्न चंदूबरोबर करण्याची खटपट करीन मी ! सांगून पाहीन मी त्यांना !

ऊर्मिला—तोंड धुवून या ! चंद्रकांताचं शांतेशी लग्न ठरलंच म्हणून समजा ! त्याच्या मावशीला यंव् नाचवीन मी !

लता—बाई, किती प्रतारणा केलीत तुम्ही ! आई, बघ तरी, ह्याच चंदूच्या मावशी !

[बाईचे पाय धरते.]

ऊर्मिला—बाई ग, ही फंडवाली का चंदूची मावशी ?

[घेरी येऊन पडूं लागते, आई तिला सावरते.]

आई—घेरी आली ऊर्मिलाबाईना !

लता—मग तुझ्यासाठी आणलेला तो पांढरा कांदा वापर !

बाई—मला कशावरून ओळखलंस तूं ?

लता—या पत्रांत चंदूनं तुमचा फोटो पाठविला !

ऊर्मिला (डोळे उघडून)–चंद्रकांतच्या मावशी तुम्ही ! माझा घात झाला ! एक चांगलं स्थळ गमावलं मी !

बाई—तुमच्यासाठी आम्ही एक स्थळ राखून ठेवलेलं आहे ! तुरुंगांत जाणं तुम्हाला आवडेल ना ?

आई—मावशी सगळ्यांच्याच हातून चुका होतात. क्षमा करा त्यांना ! माझ्या मनांत त्यांच्याबद्दल चुकून देखील कधी वाकडा विचार आला नाही !

ऊर्मिला—तूं नांवाप्रमाण प्रत्यक्ष दया आहेस !

आई—या प्रत्यक्ष देवता आहेत. बाई, माझ्या पोरीला पदरांत घ्या !

बाई—मी देवता नाही, तुमची विहीण आहे ! या लतेची सासू आहे ! सुनबाई, आम्हांला नमस्कार कर ! ऊर्मिलाबाई, चेक पाठवायला विसरूं नका !

[मुली टाळी वाजवीत येतात—]

मुली—लग्नाचं जेवायला
सुनमुख बघायला
चला हो, चला.

(ऑल इंडिया रेडिओच्या कृपेने)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

वैतालीय—विचार

गोविंदराव खाजगीवाले

★

● मिरजचे रा. गोविंदराव खाजगींवाले यांचा संगीतशास्त्र व छंदःशास्त्र यांचा गाढ व्यासंग आहे. मुक्तछंदाच्या पुरस्कर्त्यांशीं त्यांनी घेतलेली झुंज पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल !

अशा अधिकारी विद्वानाच्या लेखणींतून प्रस्तुत लेख बाहेर पडला आहे.

★

'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'च्या सप्टेंबर १९४७ च्या अंकांतील वैतालीयाचें लक्षण या लेखांत रा. फके यांनी माझ्या 'मराठी छंदःशास्त्र' (सह्याद्रि, ऑगस्ट १९४७) या लेखांतील वैतालीयाचें लक्षण अतिव्याप्त व अव्याप्त आहे, असा आक्षेप घेतला आहे.

माझ्या वरील लेखांत वैतालीयाचें सांगोपांग विवेचन करणें हा मुख्य विषय नसल्यामुळे त्यांतील वैतालीयाच्या लक्षणांत थोडा खुलासा करावयाचा राहून गेला होता, तो करण्याला आणि वैतालीयाविषयीं माझे संपूर्ण विचार मांडण्याला संधि दिली, याबद्दल रा. फके यांचा मी आभारी आहें.

आता, खुलाशासह वैतालीयाचें लक्षण देऊन नंतर आक्षेपांचा विचार करीत आहे.

वैतालीयाचें लक्षण

या पद्यप्रकाराला चार चरण असतात. विषम चरणांत चार गण[१] असून सम चरणांत पांच गण असतात. विषम चरणांत पहिला ज गणाखेरीज कोणताहि चतुर्मात्रिक गण. दुसरा व किंवा स गण आणि त्यापुढे ज, घ असे गण येतात. आणि, सम चरणांत पहिला ज गणाखेरीज कोणताहि चतुर्मात्रिक गण दुसरा भ किंवा ग गण आणि त्यापुढे ई,ई,ध असे गण येतात; मात्र पहिला ग गण असेल

---

१ गणांचा खुलासा — घ = धी (मात्रा २) ई = ईश (मात्रा ३)
व = वाणी (मात्रा ४) ग = गणपति (मात्रा ४) भ = भारत (मात्रा ४)
ज = जयंत (मात्रा ४) स = सविता (मात्रा ४)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

तर दुसरा भ गण आणि दुसरा ग गण असेल, तर पहिला व किंवा स गणच यावा लागतो; आणि पहिला भ गण असेल, तर दुसराहि भ गणच यावा लागतो.

या प्रमाणें वैतालीयाचें लक्षण ठरल्यावर सम विषम चरणांवरील अति-व्याप्तीचा आक्षेप उरत नाही. तथापि सम चरणांतील आठ मात्रांचे जे तेरा प्रकार होतात, असें छंदोनुशासनांत सांगितलें आहे, त्यांतील ¦ ।। ।। ऽ ऽ । ऽ ।। ऽ ऽ ¦ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ।। ऽ । ऽ ।। ।। ऽ । या पाच प्रकारांचा म्हणजेच ; ग व । भ व । व व । व स । भ स । या गणयोगांचा समावेश वरील लक्षणांत होत नाही, असें फफे यांनी म्हटलें आहे; शिवाय छंदोनुशासनांतील तेरा प्रकारांपैकी ¦ ।। ऽ ऽ ऽ ¦ ।। ऽ ।। ऽ ¦ या दोन प्रकारांचा म्हणजेच ¦ स व ¦ स स ¦ या गण-योगांचा समावेशहि वरील लक्षणांत होत नाही. म्हणजे, छंदोनुशासनांत सांगितलेल्या तेरा प्रकारांपैकी पहिल्या सात प्रकारांचा समावेश वरील लक्षणांत होत नाही. म्हणून सम चरणांवरील अव्याप्तीचा आक्षेप शिल्लक राहतो. तेव्हा हा आक्षेप योग्य आहे की अयोग्य आहे, याचा विचार केला पाहिजे.

पिंगल छंदःसूत्राच्या ४ थ्या अध्यायांत वैतालीयाविषयीं—

१ वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्तेर्लगाः ।। ३२ ।।

२ शेषे परेण युङ् न साकम् ।। ३५ ।।

३ षट्चामिश्रायुजि ।। ३६ ।।

> ‘ युगवाणी ’ च्या ‘ वी ’ विशेषांकाची मागणी बरेच-जणांकडून येत आहे. ‘ वी ’ विशेषांकाच्या प्रती शिल्लक नाहीत तरी त्याची मागणी कृपा करून करूं नये.
>
> —व्यवस्थापक

अशीं तीन सूत्रें आहेत. त्यांतील ३२ व ३५ या सूत्रांच्या अर्थाविषयीं सर्वांची एकवाक्यता आहे. ३६ व्या सूत्राच्या अर्थाविषयीं मात्र घोटाळा माजला आहे.

रा. फफे यांनी आपल्या लेखांत वैतालीयाचें लक्षण व उदाहरण म्हणून

षट् विषमेष्टौ समे कलाः । ताश्चसमेस्युर्नोनिरंतराः ।।
न समाऽत्र पराश्रिताकला । वैतालीयेऽन्तेरलौगुरुः ।। १ ।।

याप्रमाणें वृत्तरत्नाकरांतील श्लोक दिला आहे आणि—

१ वृत्तरत्नाकर—(तारानाथ वाचस्पति) ताश्च षट् अष्टौ वा नो निरंतराः ।
निरंतर लघुरूपा निरंतर गुरुरूपा वा न भवन्ति ।।

२ छंदोमंजरी— समे पादे ताः कला नो निरंतराः स्युः । केवलं लघुरूपाः गुरुरूपाः वा न स्युः किन्तु लघुगुरु मिश्रा इत्यर्थः ।।

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

३ लेले साहित्य शास्त्र—

ईशपदालागि सर्वदा । आठवि चित्तामाजि सर्वदा ॥
मनुजा भजतां तया खरें । इष्टप्राप्ति क्षिप्र होय रे ॥१॥

असें उदाहरण दिलें असून सम चरणांतील आठ मात्रा लघु व गुरु अशा मिश्रित अक्षरांनीच पूर्ण केलेल्या असल्या पाहिजेत, असा खुलासा केला आहे.

४ छंदोरचना—यांत वैतालीयाचें प्राकृतांतील उदाहरण दिलें असून त्यांत चतुर्थ चरण 'नोकुऽझेनो माणि माहणे ।' असा दिला आहे. यांतहि पहिल्या आठ मात्रा गुरुरूपच आहेत.

५ वैद्यकोश—सम चरणांतील आठ मात्रा केवळ लघुरूप असूं नयेत.

६ आपटेकोश—सम चरणांतील आठ मात्रा केवळ लघु किंवा गुरु अक्षरांनी होता कामा नयेत.

७ रा. फफे—सम चरणांत लघुरूप अशा फार तर सहा मात्रा असतात, असें पिंगलानें स्वच्छ सांगितलें आहे. अर्थात् आठहि मात्रा अमिश्र म्हणजे केवळ लघुरूप नसाव्या, एवढीच अट पिंगलसूत्रांत आहे. त्या दीर्घ अक्षरांनी होऊं नयेत अशी कांही तेथे अट नाही. पिंगलसूत्राप्रमाणें सहा लघु येऊं शकतात, तेहि क्रमानें येत नाहीत, असें स्पष्टीकरण हेमचंद्रानें छंदोनुशासनांत केलें आहे. आणि, त्या आठ मात्रांचे जे निरनिराळे तेरा प्रकार होतात, त्यांत ४ गुरूंचा त्यानें समावेश केला आहे.

याप्रमाणें रा. फफे यांनी अनेक ग्रंथवचनांचा विचार केला आहे. परंतु त्यांत त्यांनी हेमचंद्रानें केलेला खुलासा आणि पिंगलछंदःसूत्रावरील हलायुधाची मृतसंजीवनी टीका यांचा उल्लेख केला नाही, ही मोठी उणीव राहिली आहे. छंदोनुशासन त्यांच्या डोळ्यांपुढे आहेच. आणि, हलायुधाची टीकाहि त्यांच्या अवलोकनांत नसावी, असें म्हणवत नाही. तेव्हा वरील दोन्ही ग्रंथांतील विवेचन त्यांनी दृष्टीआड का केलें, कोणास ठाऊक! तथापि वरील ग्रंथांतील खुलासा, उदाहरणें वगैरे पाहणें अत्यंत अवश्य आहे.

छंदोनुशासन-व्याख्या-ओजेषण्मात्रार्लगन्ताउयष्टौ नयुजि षट् संततं ला न समःपरेण गो वैतालीयं.

टीका—अपवादमाह न युजोः पादयोःषड्लघवो निरंतराःभवन्ति

हलायुधानें 'षट्चामिश्रायुजि' या सूत्रावर 'अत्र द्विचतुर्थ पादयोः षड्लकारा अमिश्रा न कर्तव्याः । न पृथक् प्रयोक्तव्याः इत्यर्थः प्रथम तृतिय पादयोः स्वरुचिः । अशी टीका केली आहे.

पं. शिवरामशास्त्री शिंत्रे यांनी आपल्या 'सार्थ पिंगलछंदःसूत्रांत' वरील सूत्राचा 'येथे न ह्या पदाची अनुवृत्ति होते. शिवाय ह्या वैतालीयाधिकारांत पहिल्या सहा मात्रा सम पादांत मोकळ्या ओळीने घालूं नये'—असा अर्थ केला आहे.

[अपूर्ण]

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संपादकीय

' युगवाणी ' चें चवथें वर्ष

चालू अंकापासून ' युगवाणी ' चौथ्या वर्षांत पदार्पण करीत आहे. गेलीं तीन वर्षें ज्या साहित्यिक-बंधुभगिनींनी निरपेक्षपणें लेखनसाह्य केलें, त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें हें मी माझें कर्तव्यकर्म समजतों. विशेषत: चार-दोन लेखक-बंधु तर असे आहेत कीं, त्यांनी मला हव्या असणाऱ्या मजकुराची केव्हांहि उणीव भासूं दिली नाही ! त्यांचे उतराई होणें हें माझ्या शक्तीबाहेरचें काम आहे !

' युगवाणी 'च्या लेखकवर्गांत विदर्भांतील साहित्यिक आहेत, तसेंच, विदर्भा-बाहेरचेहि साहित्यिक आहेत. प्रांतीयता, जातीयता—यांसारख्या कसल्याच क्षुद्र भावनांना येथें थारा देण्यांत आलेला नाही.

प्रांतांतील व प्रांताबाहेरील सर्व जुन्या-नव्या लेखकांचें साहाय्य ' युगवाणी 'ला असेंच मिळत राहील, या विश्वासावरच पुढील मार्ग आक्रमण करावयाचा आहे.

विदर्भ-साहित्य-संघाचे जुने-नवे कार्यकर्ते यांचेहि, त्यांनी वेळोवेळीं केलेल्या सहकार्याबद्दल, आभार मानणें अवश्य आहे.

' युगवाणी 'चे वर्गणीदार, ग्राहक व वाचक वाढती सहानुभूति दाखवून ' युगवाणी 'ला उपकृत करतील, अशी आहे.

दार-कमिशनचा ' अव्यापारेषु व्यापार '

दार-कमिशनने भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वावरच घाव घालून ' अव्यापारेषु व्यापार ' केला, असाच बहुतेक विचारवंतांचा अभिप्राय पडला आहे ! जयपूर कॉंग्रेसने डॉ. पट्टाभि, पं. नेहरू व सरदार पटेल यांची समिति नेमून या प्रश्नाचा फेरविचार करण्याचा निर्णय घेतला आहे. पण पं. नेहरू व सरदार पटेल यांची एतद्विषयक विचारसरणी लक्ष्यांत घेतां भाषावार प्रांतरचना किमान दहापांच वर्षें तरी अमलांत येण्याची शक्यता दिसत नाही !

दाक्षिण हिंदुस्थानांतील मराठी-वगैरे प्रांतभाषा भरभराटीस येण्याच्या दृष्टीने होत असलेली दिरंगाई अनिष्ट आहे, हें उघड आहे !

पट्टाभि-समितीचा अहवाल बाहेर पडल्यानंतरच या प्रश्नावर अधिक लिहितां येईल.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

कै. सौ. प्रमिला ओक

अकोला येथील ' मातृभूमी ' च्या संपादिका सौ. प्रमिला ओक यांस गेल्या महिन्यांत एकाएकी देवाज्ञा झाली, याबद्दल ' युगवाणी 'ला अतिशय दुःख होत आहे. एका राजकीय पत्राचें संपादन स्त्रीने करणें हा प्रकार आपल्याकडे अपूर्व आहे. या दृष्टीने प्रमिलाताई ' मातृभूमी ' च्या संपादिका होत्या, या गोष्टीचें विशेषत्व महत्त्व वाटतें. त्यांनी ' मातृभूमी ' चें संपादन पक्षभेदजन्य कटुता टाळून कौशल्याने केलें, ही त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

प्रमिलाताईचा परिचय-लेख त्यांच्या हयातींतच ' युगवाणी 'त यावा, अशी खटपट करण्यांत आली होती, पण दुर्दैवाने तिला यश आलें नाही.

रा. पां. वा. गाडगीळ यांचें अभिनंदन

सांगली येथे चालू महिन्यांत भरण्यांत येणाऱ्या मराठी पत्रकार परिषदेच्या नवव्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान ' लोकमान्य ' दैनिकाचे संपादक रा. पां. वा. गाडगीळ यांस देण्यांत आलें आहे, याबद्दल त्यांचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. रा. गाडगीळ हे मार्क्सवादाचे गाढे अभ्यासक आहेत. त्यांचें त्यावरील लिखाण प्रसिद्धच आहे. त्यांचें इतर राजकीय लिखाणहि अभ्यासपूर्ण, समतोल व विचार-प्रवर्तक असतें. वृत्तपत्राच्या सृष्टींत इतकें उच्च प्रतीचें राजकीय लेखन करणारा दुसरा संपादक आज मराठींत नाही. या दृष्टीने रा. गाडगीळ यांस देण्यांत आलेला हा मान समुचित आहे, असेंच कुणीहि म्हणेल.

पै. सय्यद अबदुल्ला ब्रेलवी

बॉम्बे क्रॉनिकलचे सुप्रसिद्ध संपादक श्री. ब्रेलवी हे गेल्या रविवारी रात्री हृदयविकाराने पैगंबरवासी झालें हें कळविण्यास आम्हांस अत्यंत दुःख होतें. ते कट्टर राष्ट्रीय वृत्तीचे असून कांही काल अ. भा. कॉं. क. चे सभासद होते. आपल्या मनमिळाऊ व प्रेमळ स्वभावामुळे त्यांनी कामकरी पत्रकारांचा आदर, मित्रपरिवार व लोकप्रियता संपादन केली होती. त्यांच्या शोचनीय मृत्यूने हिंदी वृत्तपत्रव्यवसायाची फार मोठी हानी झाली आहे.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संघवार्ता

प्रा. नारायण कृष्ण दिवाणजी
सरचिटणीस,
वि. सा. संघ यांजकडून

नवीन सालाकरिता (१९४९) संघाच्या अध्यक्षाची आणि कार्यकारी मंडळाची निवडणूक

फक्त विदर्भ साहित्य संघाचे सर्व मतदार सभासदांकरता

विदर्भ साहित्य संघाची १९४९ सालाकरिता अध्यक्षाची व कार्यकारी मंडळाची निवडणूक, पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणे, या महिन्यांत व्हावयाची असून, त्या निवडणुकीसाठी मतदार सभासदांची संपूर्ण यादी आपल्याकडे पाठविण्यांत येत आहे. ही निवडणूक घटनेच्या २७, २८ व २९ या दुरुस्त झालेल्या नियमांस अनुसरून होत आहे. ते नियम खालीलप्रमाणे आहेत—

घटना नियम २७:—संघाध्यक्षाची निवडणूक संघाच्या सर्व सभासदांकडून **सतत दोन वर्षे** असलेल्या सभासदांमधून स्वतंत्र रितीने केली जाईल. याशिवाय कार्यकारी मंडळाचे उरलेले १४ सभासदहि संघाच्या सर्व सभासदांकडून **सतत दोन वर्षे** असलेल्या सभासदांतूनच निवडले जातील.

घटना नियम २८:—कार्यकारी मंडळ दरवर्षी निवडलें जाईल. निवडणुकीच्या आधी एक महिना सभासदांची यादी तयार करून, सरचिटणीसाने सभासदांकडे पाठवावी. तींतील प्रत्येक सभासद हा अध्यक्षाच्या व कार्यकारी मंडळाच्या निवडणुकीसाठी उमेदवार आहे, असें समजलें जाईल.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

साहित्य समालोचन

संपादक

१. फुलांचे अश्रु (ले. सी. म. बापट; प्र. ह. ने. काटवे C/o दि. मा. घुमाळ, नागपूर प्रकाशन, सीताबर्डी, नागपूर. किं. रु. २) रा. बापट यांच्या बावन्न कवितांचा हा संग्रह आहे. बापट यांच्या कवितांतील आर्तता व भाषेचा कोमलपणा हे गुण उल्लेखनीय आहेत. त्यांच्या सृष्टिसौंदर्यविषयक आवडीचाहि निर्देश करावयास हवा. हा संग्रह बापट यांच्या काव्य कर्तृत्वाबद्दल आशा उत्पन्न करणारा आहे. कविवर्य गिरीश यांची वाचनीय प्रस्तावना पुस्तकास जोडलेली आहे.

२. स्मितप्रभा (सं. प्रा. भा. म. गोरे; प्र. द. ना. ठाकूर, उमरावती. किं. रु. ४) नामवंत लेखकांच्या विनोदी कथांचा हा संग्रह आहे. रा. प्र. श्री. कोल्हटकर यांचा 'युद्धकालीन परिस्थिति' हा लेख सूक्ष्म व मार्मिक विनोदाने भरलेला असला, तथापि त्याच संग्रहांत समावेश करण्याचें प्रयोजन कळलें नाही! आचार्य अत्रे, दत्तु बांदेकर यांसारख्या पट्टीच्या विनोदी लेखकांच्या कथा या संग्रहांतून सुटल्याची संपादकास जाणीव आहेच.

'स्मितप्रभें'तील बहुतेक कथा 'विनोदी' या विशेषणास पात्र असून त्यांच्या वाचनाने 'हसा व लठ्ठ व्हा!' हा आत्रेय मंत्र आचरणांत आणण्याची खाशी सोय झाली आहे!

३. मायबोलीची कहाणी (प्रा. ना. गो. नांदापूरकर, प्र. अ. अं. कुलकर्णी, कॉंटिनेंटल प्रकाशन, ११९६ सदाशिव, पुणें २. किं. रु. १॥) प्रा. नांदापूरकर यांनी या लहानशा पुस्तकांत मराठीच्या जन्मकथेपासून सुरवात करून महानुभाव कवि ते तुकाराम—येथपर्यंतचा वाङ्मयेतिहास कथन केलेला आहे. नांदापूरकरांचा प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा व्यासंग सखोल असल्याची साक्ष या पुस्तकावरून पटते. परंतु त्यांनी कहाणीच्या तंत्राचा उपयोग करून एकप्रकारच्या 'हरदासी पद्धती'चा अवलंब केला आहे, असे निदान मला तरी वाटतें! पुष्कळांस नेमका हाच या पुस्तकाचा विशेष गुण वाटतो, असें दिसतें! प्रा. दत्तोपंत पोतदारांनी तर या पुस्तकावरील आपला अभिप्रायहि कहाणीसारखाच लिहिला असून अभावित विनोद निर्माण केला आहे!

४. अंजनी (सं. व प्र. पांडुरंग श्रीधर टिल्लू, ३८ झावबाची वाडी, ठाकुरद्वार, मुंबई २, किं. रु. १) या पुस्तकांत चौपन्न शिशुगीतांचा संग्रह केलेला आहे. या गीतांचे निर्माते केशवकुमार, भ. श्री. पंडित, वा. गो. मायदेव, कुसुमाग्रज—यांजसारखे प्रथितयश कवि आहेत, एवढें म्हटलें, म्हणजे त्यांची निराळी शिफारस करण्याचें कारण उरत नाही. या संग्रहाने बालवाङ्मयांत बहुमोल भर घातली आहे, असें निःसंदिग्धपणें म्हणतां येतें.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संघवार्ता

प्रा. नारायण कृष्ण दिवाणजी
सरचिटणीस,
वि. सा. संघ यांजकडून

नवीन सालाकरिता (१९४९) संघाच्या अध्यक्षाची आणि कार्यकारी मंडळाची निवडणूक

—❀❀❀—

फक्त विदर्भ साहित्य संघाचे सर्व मतदार सभासदांकरता

विदर्भ साहित्य संघाची १९४९ सालाकरिता अध्यक्षाची व कार्यकारी मंडळाची निवडणूक, पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणे, या महिन्यांत व्हावयाची असून, त्या निवडणुकीसाठी मतदार सभासदांची संपूर्ण यादी आपल्याकडे पाठविण्यांत येत आहे. ही निवडणूक घटनेच्या २७, २८ व २९ या दुरुस्त झालेल्या नियमांस अनुसरून होत आहे. ते नियम खालीलप्रमाणे आहेत—

घटना नियम २७:—संघाध्यक्षाची निवडणूक संघाच्या सर्व सभासदांकडून **सतत दोन वर्षे** असलेल्या सभासदांमधून स्वतंत्र रितीने केली जाईल. याशिवाय कार्यकारी मंडळाचे उरलेले १४ सभासदहि संघाच्या सर्व सभासदांकडून **सतत दोन वर्षे** असलेल्या सभासदांतूनच निवडले जातील.

घटना नियम २८:—कार्यकारी मंडळ दरवर्षी निवडलें जाईल. निवडणुकीच्या आधी एक महिना सभासदांची यादी तयार करून, सरचिटणीसाने सभासदांकडे पाठवावी. तींतील प्रत्येक सभासद हा अध्यक्षाच्या व कार्यकारी मंडळाच्या निवडणुकीसाठी उमेदवार आहे, असें समजलें जाईल.

अनुक्रमणिका
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

साहित्य समालोचन

संपादक

१. फुलांचे अश्रु (ले. सी. म. बापट; प्र. ह. ने. काटवे C/o दि. मा. धुमाळ, नागपूर प्रकाशन, सीताबर्डी, नागपूर. किं. रु. २) रा. बापट यांच्या बावन्न कवितांचा हा संग्रह आहे. बापट यांच्या कवितांतील आर्तता व भाषेचा कोमलपणा हे गुण उल्लेखनीय आहेत. त्यांच्या सृष्टिसौंदर्यविषयक आवडीचाहि निर्देश करावयास हवा हा संग्रह बापट यांच्या काव्य कर्तृत्वाबद्दल आशा उत्पन्न करणारा आहे. कविवर्य गिरीश यांची वाचनीय प्रस्तावना पुस्तकास जोडलेली आहे.

२. स्मितप्रभा (सं. प्रा. भा. म. गोरे; प्र. द. ना. ठाकूर, उमरावती. किं. रु. ४) नामवंत लेखकांच्या विनोदी कथांचा हा संग्रह आहे. रा. प्र. श्री. कोल्हटकर यांचा 'युद्धकालीन परिस्थिति' हा लेख सूक्ष्म व मार्मिक विनोदाने भरलेला असला, तथापि त्याच संग्रहांत समावेश करण्याचें प्रयोजन कळलें नाही ! आचार्य अत्रे, दत्तु बांदेकर य त्यासारख्या पट्टीच्या विनोदी लेखकांच्या कथा या संग्रहांतून सुटल्याची संपादकांस जाणीव आहेच.

'स्मितप्रभे'तील बहुतेक कथा 'विनोदी' या विशेषणास पात्र असून त्यांच्या वाचनाने 'हसा व लठ्ठ व्हा !' हा आत्रेय मंत्र आचरणांत आणण्याची खाशी सोय झाली आहे !

३. मायबोलीची कहाणी (प्रा. ना. गो. नांदापूरकर, प्र. अ. अं. कुलकर्णी, कॉंटिनेंटल प्रकाशन, १९६ सदाशिव, पुणें २. किं. रु. १॥) प्रा. नांदापूरकर यांनी या लहानशा पुस्तकांत मराठीच्या जन्मकथेपासून सुरवात करून महानुभाव कवि ते तुकाराम—येथपर्यंतचा वाङ्मयेतिहास कथन केलेला आहे. नांदापूरकरांचा प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा व्यासंग सखोल असल्याची साक्ष या पुस्तकावरून पटते. परंतु त्यांनी कहाणीच्या तंत्राचा उपयोग करून एकप्रकारच्या 'दूरदाशी पद्धती'चा अवलंब केला आहे, असे निदान मला तरी वाटतें ! पुष्कळांस नेमका हाच या पुस्तकाचा विशेष गुण वाटतो, असें दिसतें ! प्रा. दत्तोपंत पोतदारांनी तर या पुस्तकावरील आपला अभिप्रायहि कहाणीसारखाच लिहिला असून अभावित विनोद निर्माण केला आहे !

४. अंजनी (सं. व प्र. पांडुरंग श्रीधर टिल्लू, ३८ झावबाची वाडी, ठाकुरद्वार, मुंबई २, किं. रु. १) या पुस्तकांत चौपन्न शिशुगीतांचा संग्रह केलेला आहे. या गीतांचे निर्माते केशवकुमार, भ. श्री. पंडित, वा. गो. मायदेव, कुसुमाग्रज—यांजसारखे प्रथितयश कवि आहेत, एवढें म्हटलें, म्हणजे त्यांची निराळी शिफारस करण्याचें कारण उरत नाही. या संग्रहाने बालवाङ्मयांत बहुमोल भर घातली आहे, असें निःसंदिग्धपणें म्हणतां येतें.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

घटना नियम २९:—मतदारांच्या यादींतील प्रत्येक सभासदाला अध्यक्षपदासाठी व कार्यकारी मंडळाच्या १४ सभासदांच्या जागांसाठी याप्रमाणे एकूण कोणत्याहि १५ उमेदवारांना मत देण्याचा अधिकार राहील; ही मतपत्रिका सरचिटणिसाकडे निवडणुकीच्या दिवसाच्या १५ दिवस आधी आली पाहिजे. त्यानंतर सरचिटणिसाने मतमोजणी करून, मतानुक्रमें निवडून आलेल्या लोकांची संमति घ्यावी. अशा रीतीने अधिक मतें पडतील ते निवडून आले, असें समजलें जाईल.

आता वरील नवीन २९ नियमाप्रमाणे (अ) व (ब) विभागांतील सर्वच **सभासदांना एकदमच मतपत्रिका भरून पाठवावयाची आहे.** तरी नियम २७ प्रमाणे सोबतच्या यादींतील फक्त "(अ) **विभागांतील**" सभासदांपैकी **सर्वच निवडणुकीसाठी उभे असलेले उमेदवार समजून,** मतपत्रिकेवर सुवाच्य अक्षरांत अध्यक्षासाठी **एक** व कार्यकारी मंडळासाठी **चवदा** नांवें लिहून, व ती मतपत्रिका '**मतपत्रिका**' असें लिहिलेल्या पाकिटांत टाकून, तें बंद करावें. **मतपत्रिकेवर मतदाराची सही असल्यास ती रद्द समजली जाईल.**

सोबत आणखी एक संघाचा छाप व सरचिटणिसाचा पत्ता असलेलें मोठें पाकिट पाठविण्यांत येत आहे. त्यांत "मतपत्रिका" घालून बंद केलेलें लहान पाकीट टाकून कोणाच्याहि हातीं अथवा पुरेसें पोस्टेज लावून तें पाकीट सरचिटणिसाच्या हातीं **१ फेब्रुवारी १९४९ ला सायंकाळीं ६ वाजतांच्या आंत** पडेल अशा बेताने अमरावतीच्या संघाच्या कार्यालयाकडे पाठविण्याची कृपा करावी. या सरचिटणिसाचा **पत्ता असलेल्या पाकिटावर मात्र मतदाराने आपली सही अवश्य करण्याची कृपा करावी.** वरील मुदतीच्या आंत मतपत्रिका सरचिटणिसा-कडे न आल्यास, ती विचारांत घेतली जाणार नाही. **पुरेसें पोस्टेज नसलेली परगांवची मतपत्रिका स्वीकारली जाणार नाही.**

ना. कृ. दिवाणजी,
सरचिटणीस
विदर्भ साहित्य संघ, अमरावती

ता. क.—हें पत्रक व मतपत्रिका सर्व सभासदांकडे पाठविण्यांत आली आहे. कोणाला मिळाली नसल्यास ता. २०-जाने-१९४९ पर्यंत कळविण्याची कृपा करावी. निवडणुकीचा निकाल ता. १५-२-४९ पर्यंत जाहीर करण्यांत येईल.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

“युगवाणी” (Yugawani) Regd. No. N 945

मुध्यप्रांत वऱ्हाड शाळाखात्याने आपल्या ता. ११-१-४७ च्या ऑर्डर नं. 104|Genl I A
अन्वये ‘युगवाणी’ मासिकास लायब्ररीसाठी मंजूरी दिली आहे.

एकमेव विक्रेते
ठाकूर आणि कंपनी लिमिटेड,
अमरावती-अकोला-नागपूर

द. ना. ठाकूर यांनी ठाकूर आणि कंपनी लि. च्या महेश्वर मुद्रणालयांत छापून ‘युगवाणी’
कार्यालय १९ | ४२५ मुधोळकर पेठ अमरावती, येथे प्रकाशित केलें.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ